

Makale Künyesi (Araştırma): Ateş, G. (2024). Gelibolulu Sürûrî'nin şerh-i manzûme-i muammâ eseri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 182-212.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1410884>

GELİBOLULU SÜRÛRÎ'NİN ŞERH-İ MANZÛME-İ MUAMMÂ ESERİ

Gıyasettin ATEŞ¹

ÖZET

Edebî bir tür olan muammâ, Arap edebiyatında ortaya çıkmış ve Fars edebiyatında türün kuralları belirlenerek bu türün mahiyetinin ve olgun örneklerinin yer aldığı eserler ortaya konmuştur. Türk edebiyatında muammâ söyleyen şairlerin yanı sıra bu sahada yazılan Farsça eserleri tercüme ve şerh eden şairler de olmuştur. Bunlardan biri olan Gelibolulu Sürûrî, muammâ türünü konu edinen Mollâ Câmî'nin *Hilye-i Hulel* ve *Manzûme-i Muammâ* eserlerini Türkçe'ye tercüme ederek buradaki muammâ örneklerini şerh etmiştir. Bu makale, muammâ türünün tarifinin ve çeşitlerinin ele alındığı Sürûrî'ye ait *Şerh-i Manzûme-i Muammâ* eserinin incelenmesinden oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde muammâ türü hakkında temel bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde Mollâ Câmî'nin *Manzûme-i Muammâ* eserinin kısaca tanıtımı yapılmış, *Şerh-i Manzûme-i Muammâ*'nın Sürûrî'ye aidiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu bölümde tetkik edilen şerh eser ile ilgili şekil ve içerik hakkında elde edilen bilgiler, bu şerhin özeti ile nüsha tanıtımına yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde şerhin üç yazma nüshasından hareketle eserin karşılaştırmalı transkripsiyonlu metnine yer verilmiştir.

Şerh-i Manzûme-i Muammâ eseri Molla Câmî'ye ait 67 beyitlik küçük bir risalenin Türkçe şerhidir. Behiştî Ramazan Efendi (ö. 1571) ve Abdullah Selâhaddin Uşşakî (ö. 1873) tarafından da şerhi yapılan bu küçük manzum risalenin Sürûrî'ye ait şerhi, bu çalışmada inceleme konusu edilmiştir. Şerhte muammâ türü tahsîlî, tekmiî ve teshîlî şeklinde üç kısma ayrılarak ele alınır. Bunlardan ilkin teshîlî amel anlatılır. Teshîlî amel intikâd, tahlîl, terkîb ve tebdîl şeklinde dört kısma ayrılır. Tahsîlî amel ise tahsis-tansîs, tesmiye, telmîh, terâdüf, iştirâk, tashîf, teşbih, hisâbî ve kinâyet olmak üzere dokuz kısma ayrılır. Tekmiî amel ise telif, iskât-tahlis ve kalb olacak şekilde üç kısımdır. Şerhte ele alınan her bir türün önce tarifi yapılır, devamında bu türün anlaşılması için gerekli olan bilgiler verilir. Bu açıklamalardan sonra örnek isimlerin şerhi yapılır.

Anahtar kelimeler: Muammâ, muammâ şerhi, Gelibolulu Sürûrî, Molla Câmî.

GİRİŞ

“Gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz” (Bilkan, 2000: 11) anlamına gelen **muammâ** kelimesi, bir edebî terim olarak da “şiiirde remiz, ima veya işaret yoluyla dolaylı şekilde bir isme delâlet eden söz” (Saraç, 2020: 320) demektir. Bir beyan mahareti niteliği

¹ AFAD, Dr. giyasettinates34@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9149-8638>

taşıdığı için beyan ilmine tâbi bir disiplin olarak kabul edilen muammânın şiirde edebî bir sanat olarak icra edilmesi de bedî' ilmiyle ilgili tarafını oluşturmaktadır (Durmuş, 2020: 320).

Arslan, tezkire kayıtlarına göre muammâ ile ilgilendiği yönünde kayıtlar bulunan şairlerin önemli bir kısmının birbiriyle ilişkili kimseler olmasından hareketle, Türk edebiyatında muammâcılığın bir muhit uğraşı olduğu çıkarımına varmanın mümkün olduğunu belirtir. Bu durumu, tamiye usullerinin bir fen gibi öğretilmesi ile muammâların özündeki şifre-deşifre ilişkisinin muammâcı ve muammâ çözücü olmak üzere karşılıklı etkin iki tarafın gerekliliğine bağlar (Arslan, 2023: I / 188).

Muammânın düzenlenmesi ve çözümü **amel** denilen dört yöntemledir. Gizlenen ismin harflerini veren yönteme "tahsîlî", gizlenen isme işaret etmek üzere bulunan harf ve hecelerinin nasıl yan yana getirileceğini, bunların yer değiştirmesini veya kaldırılması gösteren yönteme "tekmîlî", muammânın çözümünü kolaylaştıracak yönteme "tashîlî", gizlenen isme hareke, sükûn ve şedde verme yollarına da "tezyîlî" denir. "Bu dört işlemle bunların kısımlarına dair teorik bilgiler, Arapça eserlerin yanı sıra Fars ve Türk edebiyatlarında da genellikle benzer şekillerde ele alınmıştır" (Bilkan, 2000: 66, 67; Durmuş, 2020: 320).

Türk edebiyatında her zaman ilgi çekici bir konumda bulunmuş olan muammâ türü, bazen vakit öldürücü bir uğraş bazen de zekâ gerektiren özel bir tür olarak görülmüştür (Kaçar, 2021: 474). Muammâ türünün gelişimi ile muammânın çözüm yolları hakkında klasik dönemde birçok risâle yazıldığı gibi günümüzde de bu konularla ilgili akademik çalışmalar yapılmaktadır.

Türk edebiyatında muammâ söyleyen şairlerin yanı sıra bu sahada yazılan Farsça eserleri tercüme ve şerh eden şairler de çıkmıştır². Bunlardan biri olan Sürûrî, Mollâ Câmî'ye ait *Hilye-i Hulel* ve *Manzûme-i Muammâ* eserlerini Türkçe'ye çevirerek buradaki muammâları şerh etmiştir. Bu çalışmada *Şerh-i Manzûme-i Muammâ* eseri incelenecektir.

1. İNCELEME

1.1. Mollâ Câmî'nin *Manzûme-i Muammâ* Eseri

İslamî dönem İran coğrafyasında yetişmiş ve Mollâ Câmî unvanı ile meşhur olan âlim ve mutasavvıf Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Arapça ve Farsça dillerinde dinî, tasavvufî ve edebî çok sayıda manzum ve mensur eser kaleme almıştır.³

Mollâ Câmî'nin farklı alanları kapsayan eserleri arasında muammâlar önemli bir yer tutar. Kaçar, Mollâ Câmî'nin muammâ türünde yazdığı eserler ile diğer eserlerinde

² Klasik Türk edebiyatında muammâ şehri ve tercümeleri için bkz. Sadık Yazar (2011): Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği, s. 679-698, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).

³ Mollâ Câmî'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri için bkz: Ömer Okumuş (1993), Câmî, Abdurrahman, *DİA*, C. 7, s. 94-99; Kadir Turgut (2013), Abdurrahman Câmî, *Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).

muammâ örneklerine yer vermesi, onun bu türe olan özel ilgisinin bir sonucu olduğunu belirtir (2021: 474). Mollâ Câmî'nin muammâ hakkında dört farklı eseri bilinmektedir. Bunlar, *Risâle-i Kebîr der-Muammâ (Muammâ-yı Kebîr / Hilye-i Hulel)*, *Müntahab-i Hilye-i Hulel (Risâle-i Sagîr der-Muammâ)*, *Risâle-i Mutavassıt der-Muammâ*, *Risâle-i Asgar der-Muammâ (Manzûme-i Muammâ)* şeklindedir (Turgut 2013: 45, 48).

Câmî'nin mefâîlün mefâîlün feûlün vezniyle kaleme aldığı *Manzûme-i Muammâ* eseri 67 beyittir. Eserde muammânın kuralları belirtilip bunlarla ilgili örnekler verilir. Câmî, eserinin sonunda yer verdiği beyitte bu risalesini **feyz** kelimesinin ebced karşılığı olan 890/1485 yılında kaleme aldığını belirtir. Yazma eser kütüphanelerinde eserin birçok nüshası mevcuttur.

1.2. Sürûrî'nin Câmî'nin Muammâya Dair Eserlerine Yazdığı Şerhler

897 (1492) yılında Gelibolu'da dünyaya Sürûrî, dönemin âlimlerinden ders almıştır. İstanbul'da çeşitli memurluklarda bulunduktan sonra medreselerde müderrislik yapmıştır. 944'te (1537-38) tayin edildiği Kasımpaşa Medresesinde zâhir ve bâtin ilimleriyle meşgul olmuş, daha sonra (954/1548) evinin yakınlarında bir mescit yaptırıp inzivaya çekilmiştir. 955 (1548) yılında bir hatt-ı hümayunla Şehzade Mustafa (ö. 960/1553)'nın hocalığını yapmak üzere Karaman'a giden Sürûrî, hocalık vazifesinin yanında burada muhtelif eserler de kaleme almıştır. Şehzade Mustafa'nın katledilmesi yüzünden yeniden inzivaya çekilen Sürûrî, 7 Cemâziyelevvel 969'da (13 Ocak 1562) koleradan ölmüştür. Mezarı Kasımpaşa'da bulunan mescidinin hazîresindedir. Sürûrî belâgat ilmindeki şöhretinin yanında faziletli, olgun ve bilgin kişiliğiyle tanınır. Çok sayıda eser kaleme aldığından Kanûnî devrinin en meşhur ve en velûd şârihi olarak bilinir (Güleç, 2010: 170-171).

Divan edebiyatının velûd kalemlerinden biri olan Sürûrî hakkındaki Güleç'in çalışmasında kendisine atfedilen eser sayısı 34'tür (Güleç, 2001: 224-232). Bu eserlerden bir kısmı muammâya dair tercüme ve şerhlerden oluşmaktadır. Muammâya dair şerh eserlerinin en bilinenleri *Şerh-i Muammeyât-ı Câmî*, *Şerh-i Muammeyât-ı Mîr Hüseyin* (Öntürk, 2019) ve *Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Alî Ker* (Öntürk, 2021)'dir.

Sürûrî hakkında yapılan bilimsel biyografi çalışmalarında söz konusu eserlerden birinin de Mollâ Câmî'nin muammâ hakkındaki eserinin şerhi olan *Şerh-i Muammeyât-ı Câmî* olduğu belirtilir ve bu eserin nüshalarının bulunduğu çeşitli kütüphanelerdeki katalog numaraları verilir. Bununla beraber Mollâ Câmî'nin muammâ hakkında kaleme aldığı dört eseri bilinmektedir ve Sürûrî'nin şerhinin bu dört eserden hangisine ait olduğu bu çalışmalarda belirtilmez (Öntürk, 2019; Öntürk, 2021; Turgut, 2013; Yazar, 2011; Güleç, 2001). Sürûrî hakkında bilgi veren tezkirelerde de aynı durum geçerlidir. Sayın Öntürk, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*'ündeki “Şerh-i Muammâyât-ı Câmî (Sürûrî)” maddesinde bu eserin *Hilye-i Hulel*'in şerhi olduğunu daha sonraki çalışmasında belirtir (2022a).

Sürûrî'nin bu çalışmada incelenen eserinden hareketle muammâ türü hakkında bilgi veren Bilkan (2000) ve Elbir (2009) ile Mollâ Câmî hakkındaki doktora tezinde Turgut'un (2013) yer verdikleri Sürûrî'nin muammâ şerhine ait yazma nüshalar karşılaştırıldığında, bu yazmaların iki farklı esere ait olduğu görülmektedir. Bu yazmalardan Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1866, Kadızade Mehmed Efendi 411 ve İzmir

Kitaplığı 442 nüshaları *Hilye-i Hulel*'in şerhidir. Sayın Yazar çalışmasında, Ayasofya 1866 nüshasından hareketle Sürûrî'nin sadece bu şerhi hakkında bilgi verir (2011: 680-681).

Elbir ve Turgut'un çalışmalarında bahsettikleri Milli Ktp. 629/2 nüshası ile bizim tespit edebildiğimiz Milli Ktp. 7029/7 ve İstanbul Üniversite Nadir Eserler Ktp. 6813 nüshaları Sürûrî'nin Mollâ Câmî'den şerh ettiği, bir başka eser olan *Şerh-i Manzûme-i Muammâ*'ya aittir. Bu durumda Sürûrî'nin Mollâ Câmî'nin muammâlarla ilgili iki farklı eserini şerh ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

1.2.1. *Şerh-i Hilye-i Hulel*

Sürûrî, *Risâle-i Şerh-i Muammâ-yı Alî Ker*'in dibacesinde Mollâ Câmî'nin *Hilye-i Hulel* eserini daha önce şerh ettiğini belirtir (Sürûrî, 957/1550: 209b). Mollâ Câmî'nin Farsça kaleme aldığı *Hilye-i Hulel* eserinin adı yazma nüshalarda *Risâle-i Kebîr der-Muammâ*, *Muammâ-yı Kebîr*, *Muammâ-yı Evvel* şeklinde de geçer. 941 (1534) yılında tercümesi biten Sürûrî'nin bu şerhine ait bazı yazma nüshalar şunlardır: Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1866, Kadızade Mehmed Efendi 411 ve İzmir Kitaplığı 442, Hacı Mahmud Efendi 5177-2; Diyarbakır İl Halk Ktp. 21 Hk 1527; Milli Ktp 06 Mil 8274/2; Bursa İnebey Ktp. Haraccı 944, Ulucami 2658; İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Ktp. 1762.

1.2.2. *Şerh-i Manzûme-i Muammâ*

Sürûrî hakkında bilgi veren tezkirelerde bu eserden bahsedilmez. Metnin içinde eserin Sürûrî'ye ait olduğunu belirten bir ifade bulunmamaktadır. Milli Kütüphane nüshalarının başında eserin Mollâ Câmî'nin muammâya dair eserinin Sürûrî'ye ait şerh olduğunu belirten Arapça cümle yer alır. Eldeki yalnızca bu veri ile bu eserin ona ait olabileceği varsayılmaktadır. İstanbul Üniversitesi nüshası kütüphane kaydında yazar Şevkî Muahammed şeklindedir. Bu nüshanın hiçbir yerinde bu isim yer almaz.

Şerh-i Manzûme-i Muammâ eseri, muammâ türü hakkında bilgi veren, tercüme ve şerh özelliğini taşıyan küçük bir risaledir. Câmî'nin 67 beyitlik eserini Sürûrî, mısra mısra tercüme ve şerh yöntemiyle ele alır.

Teshilî, tahsilî ve tekmilî amelleri için bölüm başlıkları kullanan şarih, bu amellerin alt türlerinin adını yazdıktan sonra Farsça ilgili beyitleri mısra mısra tercüme ederek muammâ türünün tarifini yapar. Akabinde muammâ örneğinin yer aldığı beytin mısraları tercüme eder ve beyitte geçen örnek kelimenin (isim) muammâ şerhini yapar. Eser dönemine göre sade bir dille Türkçe'ye aktarılmıştır. Az da olsa arkaik kelimenin kullanıldığı görülür.

Eseri ait üç yazma nüsha tespit edilebilmiştir. Bunlar, Milli Ktp. 06 Mil Yz. A 629/2 (M1), Milli Ktp. Yz. A 7029/7 (M2) ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 6813 (İÜ) şeklindedir. Şerhte te'lif amelinin anlatıldığı iki beytin çevirisi her üç nüshada da bulunmamaktadır. Bu beyitlerin tercümesi dipnotta verilmiştir. Bu çalışmada metin oluştururken daha eski tarihli olması nedeniyle 06 Mil Yz. A 629/2 nüshası temel alınmıştır.

Sürûrî'nin *Şerh-i Manzûme-i Muammâ* eseri, Câmî'nin *Manzûme-i Muammâ* risalenin bir tercümesi olduğu için bu çalışmada Farsça beyitlerin Türkçe çevirilerine ayrıca yer verilmedi. Yine de Farsça beyitlerin çevirilerine ihtiyaç duyulması halinde *Tercüme-i Hizânetü'l-Edeb* (Kaçar, vd. 2020: 265-279) eserine müracaat edilebilir.

Câmî'nin bu manzum eserine yazılan şerhlerden biri, Sürûrî ile muasır olan Behiştî (ö. 979/1571)'ye aittir. Bu iki şerh mukayese edildiğinde bazı farklılıklar görülmektedir. Şekil yönündeki farklılıklardan biri Behiştî'nin şerhinde (Öntürk, 2022b) Câmî'nin manzum metninde yer alan iki beytin eksik olmasıdır. Bunlar, üslûb-ı harfinin anlatıldığı 45. beyit ile kalb-i küllînin anlatıldığı 63. beyittir. Diğer yandan Sürûrî'nin şerhi daha hacimlidir. Bunun sebebi -aşağıda da belirtildiği gibi- Sürûrî'nin şerhinin daha detaylı olmasındandır. Şerhinde Sürûrî, Behiştî'den farklı olarak üç kısma ayrılan muammâ türünün ele alındığı ana başlıklar ile bu üç kısmın türlerine ait alt başlıklardan sonra kısa açıklamalarda bulunur. Manzum metnin dışında örnek ismin geçtiği Farsça cümlelerin tercümesinde Behiştî herhangi bir açıklama yapmaz. Sürûrî ise örnek ismi hangi türe uygulayacağını, bu muammânın çözümünde hangi tarifi uygulayacağını söyler. Bazen de ilgili beyit açıklamadan muammâ tahlilini bu bölümde yaptığı görülür.

Amellerin tarif edildiği beyitlerin şerhinde iki şârih de beyitleri mısra mısra tercüme eder. Behiştî beyitlerin tercümesinde bazen Fars grameri ve bazı kelimelerin türü hakkında bilgi verir. Bazen de Farsça kelimelerin farklı anlamlardaki kullanımlarına işaret eder. Sürûrî, amellerin tercümesini verdikten sonra anlaşılır olmadığı durumlarda aynı cümleyi daha derli toplu ve anlaşılır bir dil ile yeniden kurar. Sürûrî tercüme sırasında bazı beyitlerdeki ince nükteleri de okuyucuya aktarmaya çalışır. Bazen de beyitlerde yer alan amellere ait tariflerin nereden nereye kadar olduğunu belirtir. Molla Câmî'nin bazı ameller için birden fazla misal getirdiği görülür. Behiştî, şerhinde bu örnek isimlerin geçtiği beyitleri kısaca tercüme eder ve muammâ çözümünü anlatır. Sürûrî ise Câmî'nin birden fazla misal getirmesinin söz konusu amelin birden fazla çeşidinin olduğu anlamına geldiğini belirtir ve bunların tanımlarını yaparak örnek isimleri şerh eder. Örnek ismin verildiği beyitlerin şerhinde Sürûrî, muammânın şerhi için bu fenle ilgili bazı temel bilgileri okuyucuya aktarır. Örnek isimde işlenen amel dışında hangi amellerin de bulunduğunu belirtir. Sürûrî türün tarifine uygun bir şekilde muammâ şerhini daha ayrıntılı tahlil eder. Behiştî'de ise muammâ şerhi daha yüzeyseldir.

1.2.2.1. Eserin Özeti

Besmeleden sonra eser, Câmî'ye ait Farsça mısra ile başlar. Muammânın üç kısma ayrıldığını belirten ilk iki beyitten sonra, bir dua pasajı yer alır. Duadan sonra muammânın üç kısmının **tahsîfî**, **tekmîlî** ve **teshîfî** olduğunu belirten beyitlerin tercümesi gelir.

Eserde ilkin **teshîfî** amel ele alınır. Bu amel de **intikâd**, **tahfîl**, **terkîb** ve **tebdîl** olmak üzere dört çeşittir. **İntikâd**, ibarelerde lafızların parçalarına işaret etmektir. Bunun için نجم ismi misal getirilir. **Tahfîl**, bir lafzı parçalara ayırmaktır. بها ismi örnek getirilir. **Terkiib**, birkaç kelimeyi birbirine eklemektir. Terkipte maksat bir araya gelen kelimelerdeki anlamdır, lafız değildir. صدر ismi örnek getirilir. **Tebdîl**, bir sebepten dolayı bir lafzı şiirdeki bir başka lafızla değiştirmektir. مبارك ismi örnek getirilir.

İkinci kısım olan **tahsîlî** amel, dokuz kısma ayrılır. Bunların ilki **tahsîs** ve tansîstir. **Tansîs**, kastedilen ismin bazı harflerini veya tamamını açıkça zikredip bir amel ile ona işaret etmektir. **Tesmiye** iki çeşittir. İlkin bir harfin adını söyleyip onun müsemması dilemektir. **Telmîh**, söylenen lafızla meşhur olan başka bir lafza işaret etmektir. **Telmîh** kısmının sınırları olmadığı için meşhur ve kullanımı yaygın olanların bazısını zikretmekle yetinilir. Bunların ilki yıldız ilmiyle uğraşanların seçtikleridir. Bunlar on iki burcu, haftanın yedi gününü ve yedi gezegeni ifade etmek için birtakım kısaltmalar kullanırlar. Ayrıca meşhur olanlardan bir kısmı da ehl-i hikmet, ehl-i mantık, ehl-i fıkıh ve ehl-i farâyizin ilgili alanlardaki terimleri, belli kısaltmalarla kullanımlarıdır. **Telmîh** için **عطا**, **سهيل**, **احمد** isimleri örnek getirilir. **Terâdüf**, aynı manaya gelen iki veya daha çok lafzı zikredip kendisinin müradifi olan bir başka kelimeyi kastetmektir. **İştirâk** ise bir kelimeyi şirde ve muammâda iki farklı anlama gelecek şekilde kullanmaktır. **Terâdüfün** örneği **شجاع** ismi ile verilir. **Tashîf** türü, meşhur olduğu için Mollâ Câmî bunun tarifini yapmaya gerek duymaz. Yine de şârih, yeni başlayanlar için tashîfi tarif etmek ister. Buna göre **mutlak tashîf**, bir lafzın yazım şeklinin değişikliğine noktanın kaldırılması veya noktanın konulması ile işaret etmekten ibarettir. Musannifin **عسى**, **موسى** isimleri örnek vermesi tashîfin iki kısım olduğuna işaret eder. Bunlar **tashîf-i vaz'î** ve **tashîf-i ca'lı** şeklindedir. **Teshîf-i vaz'î**, bir harfin veya bir kelimenin yazım şekline işaret etmekten ibarettir. **Tashîf-i ca'lı** ise kelimenin noktasız harflerine nokta koymak veya noktalı harflerinden noktayı silmekten ibarettir. **Teşbih** ve **istiâre**, zikrolunan bir ismi kendisinin manasına benzeyen bir harfle nişanlamaktır. İsim ile harf veya harfler arasındaki benzerlik bilinen ve meşhur olmalıdır. **حسن** ismi örnek verilir. **Hisâbî** amel, istenen ismin elde edilmesi, belli bir sayı mülahazasına bağlı olmaktan ibarettir. Musannif hisâbî amelin çeşitlerinin fazla olduğu için bunları birer birer açıklamanın güç olduğunu belirtir. Şârih ise musannifin bu amel için beş misal getirmesinden hareketle, bu amelin beş kısma ayrıldığını ve bunların **üslûb-ı ismî**, **üslûb-ı harfî**, **üslûb-ı ihsâyî**, **üslûb-ı inhisârî** ve **üslûb-ı rakamî** şeklinde olduklarının bilinmesi gerektiğini söyler. Bunların misalleri **احمد**, **صدر**, **يوسف**, **عثمان**, **شمس**, **يوسف**, **صدر**, **احمد** isimleri ile verilir. **Kinâyet**, bu sekiz usul olmadan bir lafzı bir şeye nişan etmektir. Şârih, Mollâ Câmî'nin **نور** ve **هاشم** isimlerini misal getirmekle bu amelin iki kısma ayrıldığının işareti olduğunu belirtir ama bu iki kısmın belli bir adlarının olmadığını söyler. Birinci kısım, bir lafzı zikredip onun konu edinen manası vasıtasıyla diğer kelimeyi murat edinmekten ibarettir ki söz konusu kelime o istenen isim için konulmuş olmalı. İkinci kısım ise bir ibarenin zikrinden doğru aklın bir lafza intikalinden ibarettir.

Tekmilî amel ise üç çeşittir. **Telif** amelinin ele alındığı iki beytin tercüme ve şerhleri nüshalarda yer almaz. Bu beyitlerin ilkinde telif, “her biri bir başka yerden elde edilen parçaları toplamaktır” şeklinde tarif edilir. Klasik muammâ kitaplarında telif iki kısma ayrılır. İlkin **telif-i ittisâli** olup bir veya birkaç kelime içerisinde bulunan ismin bulunması şeklinde tarif edilir. **علا** örneğinde olduğu gibi. **Telif-i imtizâcî** ise bazı harflerin bir başka kelimenin içerisinde yer almasıdır. **همام** örneğinde olduğu gibi. **İskât** ve **tahlîs**, kelimenin bir harfini veya harflerini silmektir. **علا** örneğindeki gibi. **Kalb**, nazımda yer alan kelimelerden birinin veya daha fazlasının harf düzenini değiştirmekten ibarettir. Mollâ Câmî bu amele üç misal getirmesi, onun üç kısma ayrıldığını gösterir. Bunlar **kalb-**

i küll, kalb-i ba'z ve kalb-i küllî'dir. Kalb-i küll, bir veya birkaç kelimenin ters okunmasıdır. تاج örneğinde olduğu gibi. Kalb-i ba'z, kelimenin bazı harflerinin tertibini bozmaktan ibarettir. عمر isminde olduğu gibi. Kalb-i küllî ise iki heceden oluşan bir veya daha fazla kelimenin hecelerinin yer değiştirmesidir. هرمز misalinde olduğu gibi.

Eser "Tārīḫ-i kitāb" başlığı altında Câmî'nin son üç beytinin şerhi yer alır. Burada eserin yazılış tarihinin 890/1485 olduğu belirten فیض kelimesinin ebced hesabına göre sayımı yapılır. Son beyitten önce bu risaleyi bu hale getirmesine sebep olanın iki dünyada maksadına erişmeyi dileyen bir dua metni yer alır.

12.2.2. Nüsha Tavsifi

Metnin oluşumunda baz alınan Milli Ktp. 06 Mil Yz. A 629/2 nüsha, Şerh-i Muammeyât adıyla kayıtlıdır. Mecmuanın 7b-17a varakları arasında yer alan eserin ölçüleri 220x165 – 155x85 mm'dir. Üzüm salkımlı taç filigranlı kâğıda talik hattıyla yazılan nüshanın her sayfası 23 satırdır. 1166 (1752) yılında Antep Fethiyye Medresesinde istinsah edilmiştir. Cetvel olan sayfalarda cetvel ve söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Farsça metinlerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Ciltsiz olan eserin şirazesı bozuktur. Yapraklar nem lekeli.

2. METİN

[7b M1, 79a M2] Risāle fī- 'ilm-i'l-mu'ammā li-Monlā Cāmī ve'-ş-şerḫ li-Sürûrī
'aleyhimā raḥmetü'l-Bārī⁴

[1b İÜ] Bismillāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm ve bihi neste'in⁵

چواز حمد و تحیت یافتی کام (1)

Çünkü Allāh te'ālā ḥazretine ḥamd itmeden ve Rasūl ḥazretine (2) teḥiyyāt⁶ ve şalavāt itmeden murād bulduñ,

بدان اي در معما طالب نام

Ey 'ilm-i mu'ammāda (3) isim istiḥrāc itmesine ṭālib olan kimse bil,

که اعمال معمای سه قسمست

Ki (4) 'ilm-i mu'ammāya mensūb olan 'ameller' üç kısımdur.

که هر يك كنج اسمارا طلسمست

(5) Ammā 'ilm-i mu'ammāda olan 'ameller şol 'amellerdür 'ki her birisi isimler ḥazinesine ṭılsımdur, ya'nī yer içinde (6) ṭılsım ile medfūn olan ḥazīnelerüñ [2a İÜ] ṭılsımı bozulmadan mälları alınmaḫ müyesser olmadığı (7) gibi bu üç kısım daḫı aḫsām-ile zaḫḫ olunmadan mu'ammāda isim istiḥrāc olunmaḫ müyesser (8) degüldür. Pes mu'ammā nazm itmesin dileyen kimesneye evvelen lāzım oldur ki fenn-i mu'ammānuñ (9) üç kısmını mümkün olduğu kadar zaḫḫ ide tā kim mu'ammādan ismi āsān-ı vechle

⁴ -İÜ.

⁵ ve bihi neste'in: M2

⁶ muḥabbet: M2

istihrâc (10) itmesine kâdir ola. [79b M2] *Allâhüme yâ vâcibü'l-vücüd ve yâ fâizâ'l-cüd ve yâ gâyete külli maşşüd* (11) ve *yâ maşşüde külli mevcüd. Lâ-tec 'alnâ mine'l-lezîne hüüm fi'd-dâreyni a'mâ, bi-hürmeti şâhibi* (12) **ķābe ķavseyñ ev-ednā** ve *v'ec 'alnâ mine'l-lezîne lā-havfün 'aleyhim velāhüm yahzenün, bi-hürmeti* (13) *men ķulte fī-ħakķihim ulāike hüüm'ül-müflihün. Rabbenā teķabbel minnā inneke ente's-semī'u'l 'alīm, (14) vetüb 'aleynā [2b İÜ] inneke ente'l-tevvābü'r-raķīm. İğfir lenā'l-lāhüme bi-şerefi emīn. Bi-hürmeti'l-* (15) *āl ve'l-aşķāb ve'l-'ulemāi'r-rāsīhīn.*⁷ Muşannif ki ĥazreti Mollā Cāmī'dür, -ķaddesellāhu (16) sirrehu- a'māl-ı mu'ammāyī üç kısımdu didikten-şoñra aķşām-ı selāşenüñ iştılāķlarında isimleri (17) ne olduĥın ta'rifātla icmālen beyān itmesine şürü⁸ idüben didi ki⁹ (18)

یکی اعمال تحصیلی که از وی

a'māl-ı mu'ammāyīnün evvelki kısmı a'māl-ı taşşīlīdür, ya'nī aķşām-ı (19) şülüşenün birisi taşşīlī ismiyle müsemmä olan 'amellerdür ve taşşīlī 'amelleri fenn-i mu'ammāda (20) kaç idüĥi aşāĥıda ta'rifāt-ile ve mişālleriyle¹⁰ beyān olınmışdır.

بتحصیل حروف آرد خرد پی

(21) Ki ol a'māl-ı [80a M2] taşşīlden 'aķıl ĥurūfi taşşīl itmesine yol bulur. [3a İÜ] Ya'nī nāzım-ı mu'ammā ve yāķūd (22) ķārī-i¹¹ mu'ammā olan kimesne taşşīlün dört 'amelini zabt idüp isti'māl itmeden [8a M1] (1) murād olınan ismün bi't-tamām ĥurūfını taşşīl itmege kâdir olur. Mısrā'-ı evveldeki (2) *وی از* 'ibāretinden mısrā'-ı şānīnün āķirine varınca a'māl-ı taşşīlīnün ta'rifīdür. (3)

دوم آنها که در تکمیل صورت

A'māl-ı mu'ammāyīnün ikincisi şol 'amellerdür ki murād (4) olınan ismün şüretini tekmīl ve tamām itmede.

بود صاحب معمارا ضرورت

Şāhib (5) mu'ammā olan kimesneye ol 'amelleri zabt idüp isti'māl itmek lāzımdu, ya'nī ikinci (6) kısım ki a'māl-ı tekmīlī ismiyle müsemmä olındur üç kısmını zabt idüp isti'māl itmek (7) şāhib mu'ammā olan kimesneye be-her ĥāl lāzımdu, zīra bu a'māl-ı tekmīlīnün [3b İÜ] üç kısmıyla (8) murād olınan ismün şüreti ve tertibi ĥāşıl olur. Mısrā'-ı evveldeki

⁷ Allah'ım! Ey zatı kendisiyle var olan ve ey cömertliĥi artıran ve ey bütün isteklerin gayesi ve ey bütün varlıĥın gayesi! Bizi, iki dünyada da kör olanlardan eyleme; "iki kavis mesafesinde veya daha yakın" (Necm 53/9) sahibinin hürmetine. Bizi, "hiçbir korku yoktur ve onlar üzölmeyeceklerdir de" (Yūnus10/62) kişilerden eyle; haklarında "ve kurtuluşa erenler de iş onlardır" (Bakara 2/5; Lokman 31/5) dediĥinin hürmetine. "Allah'ım, bizden bunu kabul buyur, sen işiten ve bilensin" (Bakara 2/127). "Tövbemizi kabul et, sen tövbeleri çok kabul eden merhamet sahibisin" (Bakara 2/128). Hz. Peygamber'in şerefi ile bizi baĥışla; āl, ashap ve ālimler hürmetine.

⁸ şürü': şürüh İÜ.

⁹ didi ki: -M2

¹⁰ mişālleriyle: mişāllerine İÜ.

¹¹ ķārī: kâdir İÜ.

تکمیل در صورت (9) 'ibâretinden mışrâ'-ı şānīnūñ āhīrine varınca [80b M2] tekmīlīnün ta'rifī vākı' olmuştur. (10)

سوم اعمل تسهیلی که دانا

A'māl-ı mu'ammāyīnūñ üçüncüsü a'māl-ı teshīlī, ya'nī teshīlī¹² (11) ismiyle müsemmā olan 'amellerdür.

زوی کردد بر ان باقی توانا

Ki 'ākıl a'māl-ı teshīlī (12) zabt itmeden bākīler üzre kâdir olur, ya'nī 'ākıl kimesne a'māl-ı teshīlīnūñ dört (13) 'amelini¹³ hıfz itdükdēn-şoñra bākī 'amelleri āsān-ı vechle bilmesine kâdir olur. Mışrâ'ı evveldeki (14) دانا 'ibâretinden mışrâ'-ı şānīnūñ āhīrine varınca teshīlīnūñ ta'rifī gibi vākı' olmuştur, [4a İÜ] (15) vallāhu¹⁴ a'lem.

Beyān-ı A'māl-ı Teshīlī

Muşa[nnif], -kâdesellāhu sirrahu- aqşām-ı şelāseyi icmālen beyān itdükdēn- (16) şoñra her birinūñ aqşāmı kaç idügin ta'rifātla ve her kısmuñ yanında birer mişāl getürmekle (17) beyān itmesine şürü' idüp üç kısmuñ içinde teshīlī ismiyle müsemmā olan 'amelleri (18) sāir 'ameller üzre taqđīm itmekle بیان تسهیلی didi. Ya'nī teshīlī 'amelleri kaç (19) olup işlāhlarında her ne 'amel ne isimle müsemmā olduđunuñ beyānıdır.

ران سخن تسهیلی قسم از نخست

[81a M2] (20) Evvel kısım-ı teshīlīden dem urur,¹⁵ ya'nī teshīlī ismiyle müsemmā olan kısım ne miqdār 'amel idügin (21) ve her 'amel ne isimle müsemmā olduğun ve işlāhlarınca her birinūñ ta'rifī nice [4b İÜ] olduğun beyān (22) ile ke-ennehü demek geldi ki icmālde a'māl-ı teshīlīyi muahhār i'tibār idüp ve tafşilde muqaddem (23) gözetmenūñ sebebi ve fāidesi ne?¹⁶ Muşa[nnif] dağı aña cevāb virüp didi ki

کز ان کردد دو قسم دیگر آسان

[8b M1] (1) zīrā teshīlī a'mālını zabt itmeden bākī kalan iki kısmuñ zabtı āsāndur. Pes iki kısım üzre (2) muqaddem beyān olunduđunuñ sebebi ve fāidesi ne idügi zāhir oldı. A'māl-ı teshīlī kaç 'amel (3) idügin beyān itmesine şürü' idüp didi ki

بود آن انتقاد آنگاه تحلیل

Ol teshīlīnūñ (4) biri intikāddur andan-şoñra taḥlīldür.

پس از تحلیل دان ترکیب و تبدیل

Taḥlīlden-şoñra (5) olan bil ki terkībdür dağı tebdīldür, ya'nī a'māl-ı teshīlī [5a İÜ] dört kısımıdır. Biri intikāddür, biri (6) taḥlīldür, biri terkībdür, biri tebdīldür. **İntikād:** Ya'nī şimden-şoñran işlāhlarında intikād (7) neye dinildügin bil. [81b M2]

¹² teshīlī: -M2.

¹³ 'amelini: 'amelin İÜ, M2.

¹⁴ vallāhu: allāhu M2.

¹⁵ urur: ider M2.

¹⁶ ne: nedür M2.

عبارت اندر انتقاد باشد چه

'İbâretde ya'nî 'ulemâ-i 'ilm-i mu'ammânuñ iştilâhlarında (8) intikâd nedir?

بجزء لفظها کردن اشارت

Lafızların eczâsından bir cüz'e işâret itmekdür. (9) Ya'nî intikâd nazmda vâkı' olan lafızların bir harfine ve yahûd ziyâdesine işâret olunup (10) anda a'mâl-ı mu'ammâyiden bir 'amel ile taşarruf itmekden 'ibâretdür. Bu dağı ma'lûm olsun ki bir kelimenün (11) evveli murâd olınsa ruḥ ve revî ve ser ve cebîn ve pîşânî ve ibtidâ ve iftitâḥ ve mebd' ve evvel (12) ve âğâz emşâli lafızlar [5b İÜ] irâd olunur. Ve kelimenün âḥir ḥurûfî murâd olınsa zîr ve pây ve pâyân (13) ve intihâ ve mi'âd ve âḥir nazâiri¹⁷ lafızlar zîkr olunur ve bir kelimenün ortası murâd olınsa dil (14) ve ḳalb ve meyân ve vasat ve bunuñ gibiler ki zîkr olunur. Hâşıl-ı kelâm kelâm-ı 'Arabda ve kelâm-ı Fârsîde (15) ve kelâm-ı Türkîde 'ulûv ve tekaddüme fi'l-cümle delâlet iden¹⁸ elfâzdan bir lafz zîkr olunup intikâd (16) tarîkisince kelimenün evvel harfî dilenmek câizdür ve tesseffül ve te'aḥḥur fi'l-cümle delâlet iden (17) elfâzdan¹⁹ bir lafz zîkr olunup intikâd üslûbunca kelimenün âḥir harfini murâd itmek mümkündür (18) ve tavassuṭ fi'l-cümle delâlet iden elfâzdan bir lafzı zîkr idüp kelimenün ortasında olan (19) harfî murâd itmek câizdür. [6a İÜ, 82a M2] باسم مثال نجم. İntikâduñ mişâli cümleden biri نجم isminde (20) vâkı' olduğu gibidür, ya'nî ibtidâ ma'nâsını mutazammın olan elfâzdan bir lafzı zîkr idüp kelimenün (21) harf-i evvelin ve tavassuṭ ma'nâsını müşt Emil olan elfâzdan bir lafzı zîkr idüp kelimenün (22) harf-i vasatın ve intihâ ma'nâsını mutazammın olan elfâzdan bir lafzı zîkr idüp kelimenün harf-i (23) âḥirin irâde itmenün mişâli نجم isminde bu işâret vâkı' olup mezkûr olan harflerün [9a M1] (1) irâde olunması gibidür.

برد زانجمن دل برخ من نکار

Benüm maḥbûbum yüzü güzel olmak sebebiyle niçe (2) kimesnenün gönlünü iletdi.

بزیر کامش از بیداد بیسرد

Lâkin ziyâde zâlim olduğu sebebden (3) anı ayağı [6b İÜ] altına bıraktı, ya'nî gönül alup ayağı ile çekildi demekdür. Hall-i mu'ammâ, نگار lafzı ki ruḥı ya'nî (4) ḥurûf-ı evveli ile انجمن lafzından harf-i vasatı ile ki dil andan kinâyetdür نج هâşıl olur (5) ve bu hâşıl olan nûn ile cîm کام lafzının zîri ya'nî harf-i âḥiri olan mîm ile ola نجم olur. (6) Pes maḥşûd bi't-temsîl [82b M2] رخ diyüp نگار lafzının harf-i evvelin ve دل diyüp انجمن lafzının (7) harf-i vasatın ve زیر diyüp کام lafzının harf-i âḥirin murâd itmekdür ki şâfî intikâddür. (8) **Tahlîl:** A'mâl-ı teshîlînün ikincisi tahlîldür.

چو سازی لفظ مفرد را مجزاً

Çünkü nazımda (9) vâkı' olan elfâzdan bir lafzı pâre pâre idesin, [7a İÜ]

بود تحلیل در فنّ معماً

¹⁷ nazâiri: nazâirleri M2.

¹⁸ fi'l-cümle delâlet iden: delâlet iden fi'l-cümle M2.

¹⁹ elfâzdan: -İÜ.

'İlm-i mu'ammâda anuñ (10) nāmı taḥlīl olur, ya'nī iştīlāḥlarında taḥlīl nazımında vāqı' olan elfāzdan ma'nā-yı şı'riyeye (11) nisbet müfred olan bir lafzı, ma'nā-yı mu'ammāyide iki cüz'e yā daḥı ziyādeye tecziye kılmakdan 'ibāretdür. (12) بها باسم مثال. Taḥlīlüñ mişāli, meşelā بها isminde vāqı' olan bu mu'ammā gibidür.

چه غم کر شحنة بر مستان دلیرست

(13) Eger şubaşısı sarḥoşlar üzre yāvuzlanırsa bize ne ğam. Ya'nī hīç ğuşşamız yokdur şubaşınıñ (14) sarḥoşları tıttup kötekleyüp cerīmelerin²⁰ almadan.

که مارا روبه آمد کرچه شیرست

Zīrā bize (15) tilki gibi ḥor ve za'f göründü. Eger çü şubaşısı olduğı [83a M2] ecilden [7b İÜ] sāirler üzre arslan gibidür. (16) Ḥall-i mu'ammā, روبه lafzı ma'nā-yı şı'riyeye nisbet lafz-ı müfreddür ki tilki ma'nāsınadır. Ammā ma'nā-yı mu'ammāyide (17) iki cüz'e taḥlīl olunmaq gerek. Biri رو ve biri daḥı به lafızları ḥāşıl olup رو lafzından (18) ma'nāsı murād olup به kendisi murād olunur. Öyle olıcak 'ibāret-i مارا روبه'den mu'ammā (19) ḥāşıl olur ki ما lafzınıñ revisi ya'nī harf-i evveli ki mīm'dür, به lafzına tebdīl olıcak بها ismi ḥāşıl (20) olur ve a'māl-ı mu'ammāyiden bunda intikād ve taḥlīl ve tebdīl vardır lākin maḥşūd bi't-temşīl (21) روبه lafzınıñ iki cüz'e taḥlīl olmasıdır, vallāhu a'lem²¹.

Terkīb: [8a İÜ]

جو لفظ چند را سازی بهم ضم

(22) Çünki birkaç lafzı biri birine zamm idesin,

کزان آمد یکی مفرد فراهم

Ammā şöyle zamm idesin ki (23) andan bir müfred ḥāşıl ola.

وزان معنی بودنی لفظ مقصود

Daḥı ol terkīb ile ḥāşıl [9b M1] (1) olan müfreden ma'nāsı murād olup lafz murād olmaya.

بترکیبش توان تخصیص فرمود

(2) Anı terkīb ismine mu'ayyen itmesine kādırsin, [83b M2] ya'nī ismi terkībdür dimesine kādır olursun, ya'nī (3) iştīlāḥlarında terkīb ma'nā-yı şı'riyeye nisbet müte'addid olan elfāzı²² ma'nā-yı mu'ammāyide lafz-ı vāḥid (4) eylemekden 'ibāretdür. Muḥaşşal-ı kelām, 'amel-i terkīb taḥlīlüñ 'aksīdür. مثال باسم صدر. Terkībüñ mişāli (5) صدر isminde vāqı' olan [8b İÜ] bu mu'ammā gibidür.

دکرکون شد ز صبر بی برم حال

Benüm ḥālūme ne naşībsızluğa (6) şabr itmeden müteğayyır oldı.

زخون دیده کردم روی زردال

²⁰ cerīmelerin: cerīmelerüñ İÜ.

²¹ vallāhu a'lem: allāhu a'lem M2.

²² elfāzı: elfāz İÜ.

‘Âkıbetü'l-emr gözümden ağan kandan (7) nevâsızluğdan şararan yüzümü al eyledi. Hall-i mu‘ammâ, دیده’den teşbîh tarîkiyla murâd şâd-ı mektûbîdür (8) ve زرد iki cüz’e taḥlîl olup cüz’üsü دال زر, دال lafzıyla terkîb olunmak دال ḥâşıl olur, ya ‘nî روی زر (9) زر lafzınuñ ḥarf-i evveli ki za’dur dâl-ı mektûbiye tebdîl olunca در olur. دیده lafzından şâd ḥâşıl (10) olmuş idi, mecmû’ı صدر olur ve a‘mâl-ı mu‘ammâyiden bunda intikâd ve taḥlîl ve terkîb ve tebdîl ve tesmiye (11) ve teşbîh ‘amelleri vardır, lâkin [9a İÜ] maḳşûd bi’t-temşîl زرد fızınuñ cüz’-i şânînuñ ال lafzına terkîb [84a M2] (12) olup دال lafzınuñ ḥâşıl olmasıdır. **Tebdîl:** A‘mâl-ı teshîlînuñ dördüncüsü ‘amel-i tebdîldür.

چو لفظی را بدل سازی بیکبار (13)

Çünkü bir lafzı bir def‘a tebdîl idesin.

بلفظ دیگر اندر نظم اشعار

(14) Şi‘rler nazmında²³ bir ğayrı lafza tebdîl idesin.

درین فن نیست جز تبدل نامش

Bu fende anuñ (15) nâmi tebdîlden ğayrı degüldür, ya‘nî nâmi tebdîldür, vellâhu a‘lem²⁴.

کنون می سازم از تمثیل رامش

Fi'l-ḥâl tebdîlîñ (16) mişâlini getürüp beyân itmeden anı saña râm ideyim, ya‘nî bildüreyim. Ya‘nî iştîlâḥlarında tebdîl (17) murâd olınan ismüñ maddesinden [9b İÜ] ḥuşûla muḳârin ḥarflerüñ ba‘zısını ba‘z-ı âḥire deġişdürmekden (18) ‘ibâretdür. باسم مبارك. مثال. A‘mâl-ı tebdîlîñ mişâli meşelâ مبارک isminde vâkı‘ olan tebdîl (19) gibidür.

مکر کردند بوی آن کیسوانرا

Yohsa ol ġisûları râyîḥalandırmışlar mıdır ki?²⁵

که ناف مشکبارست آهوانرا (20)

Ki²⁶ geyiklerüñ müşk yaġdurıcı göbegi vardır. Hall-i mu‘ammâ, (21) بار مشک lafzı iki cüz’e taḥlîlden-soñra ḥâşıl olan مشک lafzınuñ nâfi, ya‘nî ḥarf-i vasaṭı بار [84b M2] (22) lafzına tebdîl olunca, ya‘nî مشک lafzında olan şîn yerine بار lafzı gelince مبارک olur (23) ve a‘mâl-ı mu‘ammâyiden bunda intikâd ve taḥlîl ve tebdîl vardır lâkin maḳşûd bi’t-temşîl بار [10a İÜ] lafzınuñ [10a M1] (1) بار مشک lafzında olan ḥarf-i şîn’e tebdîl olmasıdır, allâhu a‘lem ve rasûluhu. Muşa[nnif], a‘mâl-ı teshîlînuñ (2) dört kısmını adlarıyla ve ta‘rîfleriyle²⁷ ve yanlarında birer mişâl getürmeyle beyân itdükten-soñra a‘mâl-ı (3) taḥşîlînuñ aḳsâmı kaç idüġin adlarıyla ve ta‘rîfleriyle ve her birine birer mişâl getürmekle beyân (4) itmesine şürü‘ idüp eyitdi:

Beyân-ı A‘mâl-ı Taḥşîlî

Ya‘nî bundan-soñra taḥşîlî ‘amellerinüñ (5) aḳsâmı ne miḳdâr olduġınuñ beyânıdır.

²³ nazmında: nazımda İÜ.

²⁴ vellâhu a‘lem: İÜ

²⁵ ki: -M2.

²⁶ Ki: eger M2.

²⁷ ta‘rîfleriyle: ta‘rîflerine M1.

مفصل تسهیلی اعما شد چو

Çünkü kısım-ı teshîlî (6) 'amelleri 'ale't-tafşîl beyân olındı.

مکمل آنرا کنم بتحصیلی

Kısım-ı taḥşîlîniñ aḳsâmını beyân (7) itmekle ol teshîliyi mükemmel [10b İÜ] eyleyem.

نباشد قسم تحصیلی بجز نه

Kısım-ı taḥşîlîniñ aḳsâmı toḳuzdan (8) ğayrı, ancaḳ toḳuzdur.

شمارم کر کنی سویم توچه

Eger sen benden yaña teveccüh idersen²⁸ (9) kısım-ı taḥşîlî aḳsâmı ne miḳdâr idügin saña bir bir 'add ideyin. **Tanşîş ve Taḥşîş: [85a M2]** Kısım-ı (10) taḥşîlî a 'mâlinüñ evvelkisi taḥşîş ve tanşîş ismiyle müsemmä olan 'amellerdür. (11)

فتادست کو باشد تنصیص یکی

Toḳuz kısımniñ birisi tanşîşdür. Ol²⁹ tanşîş, (12)

صریحا ذکر لفظی کان مرادست

şunuñ gibi lafzı âşikâre zıkr eylemek vâkı' olmışdur ki (13) ol lafz bi'z-zât murâddur. Ya'nî iştilâhlarında tanşîş, maḳşûd olan ismüñ ba'z[1] ḥurûfını yâḥûd (14) cümlesini âşikâre zıkr idüp a 'mâl-ı [11a İÜ] mu'ammâyiden bir 'amel ile aña işâret itmeden 'ibâretdür. مثال (15) باسم زين الدين. A 'mâl-ı tanşîşüñ mişâli, meşelâ الدين isminüñ cümle ḥarfleri şariḥan zıkr olınup (16) a 'mâl-ı mu'ammâyiden 'amel-i tebdîl ile işâret vâkı' olduğı gibidür.

دل زاهد ز حال دين خزین است

(17) Zâhidüñ göñlü bâb-ı dîne muta'allık olan aḥvâlden ğâyetle maḥzûndur.

که چشمت بر سر تاراج دینست

(18) Zîrâ senüñ gözlerüñ anuñ dînini hebâ ve heder itmek sevdâsındadır, ya'nî senüñ çeşmüñ (19) böyle olduğı sebebden zâhidüñ ḥâli dîn aḥvâli ḥüşûşunda ḥarâb olmuşdur. Ḥall-i mu'ammâ, حال (20) دين [85b M2] 'ibâretinüñ evvelinde vâkı' olan hâ-ı mektûbî الدين lafzınıñ iki cüz'e [11b İÜ] taḥlîlden ḥâşıl (21) olan lafzına tebdîl olıcaḳ din ḥâşıl olur. Bunda a 'mâl-ı mu'ammâyiden taḥlîl ve tebdîl (22) ve tanşîş vardur, lâkin دين lafzınıñ ve زين lafzınıñ³⁰ âşikâre zıkr olınmaları maḳşûd bi't-temsîl (23) olur. **Tesmiye:** Kısım-ı taḥşîlî a 'mâlinüñ ikincisi 'amel-i tesmiyedür. [10b M1] (1)

وزان پس تسمیه اصلیت مطلوب

Tanşîşden soñra maḥlûb-ı aşlî olan tesmiyedür, ve's-selâm³¹. (2)

اسلوب دو بر میسر آن وقوع

²⁸ idersen: idersen İÜ.

²⁹ Ol: Ki ol: M2.

³⁰ ve زين lafzınıñ: -İÜ.

³¹ ve's-selâm: İÜ.

Ol 'amel-i tesmiyenüñ vuķû'ı iki gûne mümkündür, ya 'nî 'amel iki (3) kısmıdır.

یکی از نام حرفی خواستن حرف

Bir kısmı bir ħarfüñ isminden müsemmäyı dilemekdür.³² (4)

بقصد حرف کردن نام را صرف

Ya 'nî müsemmäyı kaçd itmek sebebiyle isim şarf itmekdür, ya 'nî (5) bir ħarfüñ [12a İÜ] ismin zıkr idüp müsemmäsin dilemek cäizdür.

دوم از حرف قصد نام کردن

(6) İkincisi müsemmädan isim murād idünmekdür.

کردن اتمام را مقصود وزان

Andan-şoñra ya 'nî müsemmädan (7) isim murād³³ idündükden-şoñra [86a M2] maķşüdü³⁴ itmām itmekdür. Ya 'nî işlāħlarında tesmiye iki kısmıdır. Bir (8) kısmı bir ħarfüñ ismini zıkr idüp müsemmäsin murād itmekdür. Bir kısmı daħı bir ħarfüñ müsemmäsin (9) zıkr idüp ismin murād itmekdür. بابر باسم مثال. Kısm-ı evvelüñ, ya 'nî ismi zıkr olup (10) müsemmäsi murād olduĝunuñ mişāli, meşelā بابر isminde vāķı' olduĝı gibidir. (11)

قبا بر قد تو می دوزد ایام

Zamān senüñ kāmētüñe münāsib kaftān dikiyor. (12)

برار از قاف تا قاف ای پسرنام

Öyle olıcaķ kāfdan kāfa varınca çıkar ey peser nāmı. (13) Hall-i mu 'ammā, [12b İÜ] قبا بر قبا ibāretinde kāfdan kāfa varınca bi-'aynihi بابر ismidür ki mişrā'-ı sāniden (14) olan iki lafızları ma'nā-yı şı'riyeye nisbet ism-i ق ki anlardan müsemmä ya 'nî kāf-ı (15) mektübī murād olunmuşdur. Bu daħı ma'lüm olsun ki ħurūf-ı hecānüñ müsemmaları mektūblarıdır³⁵, ya 'nî (16) kitābetde vaz' olınan şekillerdür ve isimleri melfūzı³⁶ olınanıdır, ya 'nî telaffuzda ħāşıl olan (17) şüretleridür. Meşelā, ħarf-i elifüñ müsemması [86b M2] bu şekildür ا ve ismi bu şekildür, elif. Ya 'nî bu şeklüñ (18) adı elifdür ve ħarf-i bā'nuñ müsemması bu şekildür ve ismi bu şekildür bā, ya 'nî ħarf-inüñ (19) ismi bā'dur ve ħarf-i cīm'üñ müsemması bu şekildür ج ve ismi bu şekildür cīm, ya 'ni³⁷ ħarf-i cīm [13a İÜ] (20) ismiyle müsemmä olmuşdur ve ħarf-i dāl'üñ müsemması bu şekildür د ve ismi bu şekildür dāl, (21) ya 'nî د ħarf-i dāl ismiyle müsemmä olmuşdur ve 'alā ħāze'l-ķiyās. دیگر باسم سلام. (22) Tesmiyenüñ bir mişāli daħı, ya 'nî ikinci kısmınuñ ki müsemmäyı zıkr idüp ismi murād itmek idi, (23) mişāli سلام isminde vāķı' olduĝı gibidir.

سنبل تو زلف کل تو روی بود

³² dilemekdür: mümkündür M2, İÜ.

³³ idünmekdür. کردن اتمام را مقصود وزان. Andan-şoñra ya 'nî müsemmädan isim murād: -İÜ.

³⁴ maķşüdü: maķşüd İÜ.

³⁵ mektūblarıdır: mektübileridir M2.

³⁶ melfūzı: melfüz İÜ.

³⁷ cīm: ج M1, M2.

Leţâfetde [11a M1] (1) ve ĥumretde yüzüñ gül ve zülfüñ sünbül gibidür.

نهد سر سنبلت بردامن كل

Öyle olıcağ senüñ sünbüle müşābih olan zülfüñ ucunu güle (2) müşābih olan yüzüñüñ etrāfı üzre ĥor. Ĥall-i mu‘ammā, سنبل lafzınuñ (3) seri, ya‘nī intikād tarīkiyle [87a M2] evvel ĥarf-i ki ĥarf-i sīn'dür, كل lafzınuñ dāmeni³⁸ ya‘nī intikād [13b İÜ] tarīkiyle (4) āĥir ĥarf-i ki murād ismidür³⁹ tebdīl olıcağ سلام olur. Bunda a‘māl-ı mu‘ammāyiden intikād ve tebdīl ve (5) tesmiye vardur, lākin maḳşūd bi't-temsīl كل lafzınuñ ĥarf-i āĥirinüñ ismidür ki lām-ı meľfūzadur. **Telmīh:** (6) Kısm-ı taḥşīlī a‘mālinüñ üçüncisi telmīhdür.

تلمیح تحصیلیست زاعمال سوم

A‘māl-ı taḥşīlīnüñ (7) üçüncisi telmīhdür.

بکوم با تو شرح آن بتصریح

Anuñ şerĥini saña⁴⁰ āşikāre diyeyin. (8)

مذکور لفظ از است کردن اشارت

بلفظ دیگر اندر جای مشهور

Ya‘nī telmīh, isti‘māl (9) olınan aḳsāmuñ ḥaşşırları olmaduğı sebebden meşhūr olup isti‘mālī keşir⁴¹ olanların ba‘zısını (10) zıkr itmekle iktifā oldı. Evvelā fenn-i mu‘ammāda isti‘māl olan [14a İÜ] aḳsāmuñ meşhūrātından biri ehl-i nücümüñ (11) iḥtiyār itdükleri delāildür. Meşelā, kitāblarında on iki burcuñ nişānını böyle yazarlar: Ĥamel ه, şevr ا, cevzā ب, sereḥān ج, esed د, sünbüle ه, [87b M2] mizān و, ‘aḳreb ز, ḳavs ح, cedy ط, delv ی, hüt یا. Yedi günün raḳamlarını böyle yazarlar: Yekşenbih ا, düşenbih ب, seşenbih ج, çārşenbih (14) د, pencşenbih ه, āzīne و, şenbih ز. Ve seb‘a-yı seyyārenüñ raḳamlarını böyle yazarlar: (15) Ḳamer ر, ‘utārid د, zühre ه, şems س, mirrīh خ, müşterī ی, zuḥal ل. Ḥāşıl-ı kelām bunuñ gibi (16) nesnelereñ āĥirde vāḳı‘ olan ĥarfini ‘alāmet i‘tibār iderler. Nitekim لیل lafzınuñ ‘alāmetini (17) lām yazarlar. [14b İÜ] ve يوم lafzınuñ ‘alāmetini mīm yazarlar ve ‘alā hāze'l-ḳıyās. Ve meşhūrātından biri daḥı ehl-i (18) ḥikmetüñ iḥtişārātıdır. Biri daḥı ehl-i mantıkuñ iḥtişārātıdır, biri daḥı ehl-i fiḳhuñ iḥtişārātıdır, (19) biri daḥı ehl-i ferāyüzüñ iḥtişārātıdır ve bunlardan her ne kim vardur ve bunu beyān itmeden (20) murād budur ki bunuñ gibi kelimeler mu‘ammāda zıkr olup muḳābillerinde ta‘yīn⁴² olınan şekiller veyā bu⁴³ şekillerden (21) biri zıkr olup kedüsünüñ medlülü murād olınmağ cāizdür. [88a M2] Meşelā, لیل diyüp ل murād itmek ve (22) يوم diyüp م murād itmek ve burucuñ birini zıkr idüp kendü raḳamını zıkr itmek gibi veyā ‘aksince. (23) احمد باسم مثال [15a İÜ] Telmīhuñ mişāli احمد isimindeki gibidür, ya‘nī maḥall-i meşhūrda meşhūr olan [11b M1] (1) elfāzdan bir lafza işāret itmenüñ mişāli,

³⁸ dāmeni: dāmenini İÜ.

³⁹ ismidür: ismidür İÜ.

⁴⁰ saña: -M2.

⁴¹ keşir: ekşer M2.

⁴² ta‘yīn: M2.

⁴³ bu: -M2.

meşelâ bu beyitte مطلع المثانى diyüp fâtiḥâ (2) süresinüñ evvelki kelimesin telmiḥ ṭarîḳisince irâde itmek gibidür, ve's-selâm.

چو خوانی مطلع سبع المثانى

(3) Çünkü fâtiḥâ süresinüñ ibtidâsın zikr idesin,

بدانى نام خود بی حرف ثانى

حمد lafzında (4) ikinci ḥarf-i isḳâṭ idicek kendü nâmuñ bulursuñ. Ḥall-i mu'ammâ, سبع الحمد 'المثانى'den (5) murâd fâtiḥâ süresidür ve anuñ maṭla'ından murâd ibtidâsıdır, الحمد lafzıdır. Pes الحمد lafzı (6) ikinci ḥarfsiz olunca, ya 'nî lām isḳâṭ olunca احمد olur. ⁴⁴ باسم ديكر. سهيل [15b İÜ] Telmiḥuñ (7) bir mişâli daḥı سهيل isminde vâḳı' olduḡı gibidür, ya 'nî seb 'a-yı seyyârenüñ ba 'zısını (8) zikr idüp [88b M2] telmiḥ ṭarîḳi-since anlaruñ 'alâmetin murâd idinmek⁴⁵ mümkün ve câiz olduḡunuñ (9) mişâli, meşelâ bu mu'ammâda mihr ve nâhid ve keyvân diyüp murâd mürâdiflerinüñ ḥarf-i âḫirlerin murâd (10) itmek mümkün olduḡı gibidür.

ايوان فيروزه ازین مهر تابد چو

Çünkü firûze⁴⁶ renkli kubbeden güneş (11) ṭulū' ide.

شود نام تو با ناهید و كيوان

Senüñ aduñ⁴⁷ zühre ve zuḥal ulu yıldızlar (12) ile ḥâşıl olur. Ḥall-i mu'ammâ, mihrden 'amel-i terâdif⁴⁸ ṭarîḳiyle murâd şemsdür ve şemsden telmiḥ ṭarîḳiyle (13) murâd س'dür ki sâbıkan beyân olunmuş idi. Seb 'a-yı seyyârenüñ [16a İÜ] 'alâmetleri ḥarf-i âḫirleridür ve ناهید lafzından (14) daḥı terâdüf ṭarîḳiyle zühre murâd olunup telmiḥ ṭarîḳiyle âḫirinde olan ◦ murâd (15) olunur. Ve كيوان lafzından daḥı terâdüf ṭarîḳiyle zuḥal murâd olunup âḫirinde telmiḥ ṭarîḳiyle (16) âḫirinde vâḳı' olan ⁴⁹ ل murâd olunur. Pes imdi⁵⁰ bu üç ḥarfdan ism-i سهيل ḥâşıl olur. ⁵¹ عطا باسم و. Telmiḥuñ (17) bir mişâli daḥı عطا isminde olan [89a M2] taşarrufât gibidür, ya 'nî seb 'a-yı seyyârenüñ (18) ba 'zısınıñ raḳamın zikr idüp kendüzini⁵² murâd idinmek mümkün olduḡunuñ mişâli, meşelâ (19) bu mu'ammâda دیده lafzından a'mâl-ı mu'ammâyiden intikâd 'amel ile ḥâşıl olan dâl-ı mektûbiden (20) kendüsünüñ medlûlî [16b İÜ] olan عطارد lafzı irâde itmenüñ müyesser olduḡı gibidür. (21)

فشانده از خنده آن لعل کهر بار

Maḥbûbuñ ol güher yağdırıcı aḡzı benüm meşâḳḳatüme nazâr (22) itdükde ḥatından güldüḡi sebebden,

⁴⁴ M2. ديكر: مثال.

⁴⁵ itmenüñ: M2.

⁴⁶ firûze: M2.

⁴⁷ aduñ: adın M1, İÜ.

⁴⁸ terâdif: müterâdüf M1, İÜ.

⁴⁹ ل: M2.

⁵⁰ imdi: M2.

⁵¹ M2. عطا باسم و: عطا باسم مثال.

⁵² kendüzini: kendüzi İÜ.

ز کنج دیده ام در نکو نَسار

Gözümün⁵³ bucağından (23) incüye müşâbih yaşlar başı aşağı akıttı, ya'nî anuñ haż idüp gülmesi gözünden nice yaşlar [12a M1] (1) dökülmesine sebep oldu. Hall-i mu'ammâ, evvelâ دیده lafzınınuñ intikâd tarîkiyle bucağından karîne-i isim ile (2) hâ dilenmeyüp dâl-ı mektübî murâd olunur. Sâniyen dâl-ı mektübî عطارذ lafzınınuñ raqamı olduğı (3) sebebdan andan telmîh tarîkiyle عطارذ murâd olunur ve در [89b M2] lafzı ki nikû nisâr ya'nî qalb [17a İÜ] ola در olur. (4) Pes عطارذ lafzından در lafzı isqâṭ olıcak عطا bâkî qālır. Bu mu'ammâda a'mâl-ı mu'ammâyiden intikâd (5) ve telmîh ve isqâṭ ve qalb 'amelleri vardur, lâkin maqşûd bi't-temsîl olan telmîhdür, ya'nî dâldan عطارذ lafzın⁵⁴ (6) dilemekdür. **Terâdüf ve İştirâk:** A'mâl-ı taḥşîlînün dördüncisi terâdüf ve beşincisi (7) iştirâkdür.

باکست ز آنچه ترادف چارم بود

A'mâl-ı taḥşîlînün dördüncisi terâdüfdür (8) ve andan ne ğam vardur ki

اگر کویم که پنجم اشتراکست

Eger a'mâl-ı taḥşîlînün beşinci kısmı 'amel-i (9) iştirâkdür diyü ta'yîn idecek olursam. Ya'nî ğamum bu kadar böyle hükm idince ki hükmüm vâkı'a (10) muṭâbıkdür dimek [17b İÜ] geldi ki 'ulemâ-yı 'ilm-i mu'ammâ iştilâhlarında terâdüf neye dirler ki aña cevâb virüp (11) dir ki,

دو لفظ از بهر يك معنى معين

İki lafz bir ma'nâ için ta'yîn olunmuş ola. (12)

زن⁵⁵ تن و خوان ترادف آنرا شد چو

Aña ya'nî bu ma'nâya mevzû' [90a M2] olan elfâzdan bir lafz (13) nazımda vâkı' olup andan mürâdifini murâd itmelerine terâdüf di. Dağı hâmuş ol, ya'nî terâdüf (14) iştilâhlarında bir ma'nâ muqâbelesinde mevzû' olan iki lafızdan yâ bir nice lafızdan bir lafzı (15) zıkr idüp ol luğatda veyâ ğayrî luğatda bir ğayrî lafzı murâd idinmeden 'ibâretdür. Meşelâ 'ayn (16) diyüp yine luğat-ı 'Arab'da kendüsine mürâdif olan elfâzdan [18a İÜ] بصر lafzı ve طرف lafzı gibi (17) ve yâhüd luğat-ı 'Acem'de kendüsine mürâdif olan elfâzdan bir lafzı veya lüğat-ı Türk'de⁵⁶ bir lafzı irâd (18) itmek gibi⁵⁷.

چه باشد اشتراک از لفظ واحد

İştilâhlarında iştirâk nedür, ya'nî bir lafızdan, (19)

دو معنى فهم کردن درموارد

⁵³ Gözümün: Gözünün M2.

⁵⁴ lafzın: lafzın İÜ.

⁵⁵ Örneğin terâdüf murad okunmuşsa “ten” (beden) sözünü “zen” (kadın) diye okuman (anlaman bile) gerekebilir.

⁵⁶ Türk'de: Türkide İÜ.

⁵⁷ itmek gibi: itmekdür İÜ.

isti'mâl olan maḥallerde iki ma'nâ fehm itmekdür. Ya'nî iştihâlarında (20) iştirâk iki ma'nâ için yâ daḥı ziyâde ma'nâ için vaz' olunan elfâzdan bir lafzı zıkr (21) idüp ma'nâ-yı şî'rîde⁵⁸ bir ma'nâsın ve mu'ammâyide bir âhir [90b M2] ma'nâsın murâd itmeden 'ibâretdür. (22) شجاع باسم مثال. Terâdüfün mişâli, meşelâ شجاع isminde vâkı' olduğu gibidür, ya'nî [18b İÜ] bu mu'ammâda (23) چشم lafzı mezkûr olup terâdüf tarîkiyle 'ayn murâd olduğu gibidür.

شب آن شمعم دل از صد غصه پرداخت

[12b M1] (1) Gice ol maḥbûb gönlümüzü nice guşşadan ḥâlî kıldı.

که رخ بنمود جا بر چشم من ساخت

(2) Zîrâ ziyâde muḥabbeti olduğu sebebden 'arz-ı cemâl eyleyüp çaḫ gözümde mekân eyledi, ya'nî ziyâde (3) iltifâtdan gönlümüz nice guşşalardan ḥalâş buldı. Ḥall-i mu'ammâ, شمع lafzı ki intikâd tarîkiyle ḥarf-i (4) evvelini ki şîn'dür gösterüp جا lafzı çeşm mürâdifî olan 'ayn müsemması üzre koyacak (5) جاع olur. ش ile شجاع olur. Bunda a'mâl-ı mu'ammâyiden intikâd ve taşîş ve terâdüf [19a İÜ] (6) ve te'lîf 'amelleri vardur lâkin maḫşûd bi't-temşîl terâdüf, ya'nî çeşmden terâdüf tarîkiyle (7) 'ayn murâd itmekdür. [91a M2] Taşhîf: A'mâl-ı taşhîlînün altıncısı taşhîfdür.

ششم ز اعمال تحصیلست تصحیف

(8) A'mâl-ı taşhîlînün⁵⁹ altıncısı taşhîfdür.

ز شهرت نیست آن محتاج تعریف

Meşhûr (9) olduğu ecilden ta'rîf olunmasına muhtâc degüldür, lâkin mübtedîlere ziyade rüşen olsun (10) için beyân olunmak mümkün olduğu miqdâr evlâ ve a'lâdur. Pes ma'lûm ola ki (11) muḫlak taşhîf bir lafzuñ şûret-i ḥattîsinün tağyîrine maḥv-ı nokta veyâ işbât-ı nokta ile (12) işâret itmeden 'ibâretdür. Meşelâ, ḥarf-i yâ'nuñ [19b İÜ] (13) bir noktasın maḥv itmekle bâ olur. Ve ḥarf-i bâ'ya bir nokta işbât itmekle yâ olur ve ḥarf-i sâ'nuñ bir noktasın maḥv ile tâ olur ve ḥarf-i tâ'nuñ (14) yine bir noktasın maḥv ile nâ olur ve zâl'uñ noktasın maḥv⁶⁰ ile dâl olur ve 'alâ hâze'l-қыяс. (15) Bu daḥı ma'lûm ola ki noktası tahtinde olan ḥarfün noktasını fevkına⁶¹ iletmek ve fevkından (16) tahtine iletmek hemân maḥv ve işbât gibidür. Ve muşannifün 'amel-i taşhîfe iki mişâl getürmesi (17) iki kısım olduğına binâedür ki [91b M2] biri taşhîf-i vaz'î (18) ismiyle müsemma olandır. Ve biri taşhîf-i ca'lî ismiyle müsemma olandır. Taşhîf-i vaz'î, bir ḥarfün veyâ bir kelimenün şûret-i ḥattîsine [20a İÜ] işâret (19) eylemesinden 'ibâretdür. Ve bu şûret çün ve mişl ve şekil ve şûret ve peyker ve heykel (20) ve naḫş ve nazîr ve nümüne ve resm ve nişân ve hey'et ve nigâr emsâli teşbîhe delâlet (21) idici elfâzdan bir lafzı zıkr itmeden gayrı bir tarîkle müteşavver ve müyesser ve mümkün degüldür. (22) Ya'nî hemân bu maḫûle alfâzla taşhîf-i vaz'î ḥâşıl olur. Faḫat meşelâ şekl-i şeb diyüp (23) seb⁶² dilemek gibi ve

⁵⁸ şî'rîde: şî'riyyede İÜ.

⁵⁹ taşhîlînün: taşhîlî M2.

⁶⁰ noktasın maḥv: nokta maḥv olunma M1; noktası maḥv olunmağla M2.

⁶¹ fevkına: -İÜ.

⁶² seb: -İÜ.

şüret-i cism diyüp çeşm murād idinmek gibi ve mānend-i gāzab diyüp [13a M1] (1) gāzab dilemek gibi ve naqş-ı bû diyüp tû ve sū ve nū ve bû dilemek gibi ve resim şu diyüp su dilemek (2) gibi ve nümüne-i sitem diyüp sīm murād idinmek gibi, veqıs 'alā hāzā. [20b İÜ] Ve taşhîf-i ca' lî ıstılahlarında (3) bunuñ gibi elfāzla işāret itmeksizin bir kelimenüñ noktasız harflerinden nokta işbāt itmekden (4) yāhūd noktalı harflerinden noktayı izāle itmekden 'ibāretdür. (5) عيسى باسم مثال. [92a M2] Taşhîf-i vaz' inüñ mişāli bu عيسى isminde olan mu'ammā gibidür.

چو بینم صورت عیسی مهتاً

Çünkü bir 'ayşüñ (6) şüretini sekmiş göreyim.

ازان نام خوشت کردد مهتاً

Senüñ laţîf aduñ ol şüret-i (7) 'ayşidan hāzır olur. Hall-i mu'ammā, عیسی lafzınıñ şüreti 'basım و عیس 'dür ki harf taşhîf-i vaz' idür ki (8) şin' i⁶³ noktasız itmekle murād hāşıl olur. باسم و موسى. Dahı taşhîf-i ca' lî nüñ mişāli bu isimde (9) vākı' [21a İÜ] olan taşhîf gibidür.

کزیدم از خاموشی لب بدندان

Ephem olmağdan lebümi diş ile ışırdum. (10)

لب شیرین او شد کوهر افشان

Ol sebebden anuñ şirīn ve laţîf lebi güherbār oldu. (11) Hall-i mu'ammā, خموشی lafzınıñ evvel harfi iskāţ olıcak موشی kalur ve شیرین lafzınıñ lebi (12) ش 'dür. او شیرین لب ya 'nī موشی ن لب lafzınıñ شیرین lafzınıñ lebine müşābih olan harfi ki şin' 'dür (13) gevher-efşān ola, ya 'nī noktaları gide موسى kalur. A' māl-ı mu'ammāyiden bunda intikād ve tañşış (14) ve taşhîf ve kināye ve iskāţ 'amelleri vardur lākin maqşūd bi't-temşil [92b M2] 'amel-i taşhîfdür. Ya 'nī anuñ lebi (15) şirīnüñ gevher efşān olmasıdır. Teşbih: [21b İÜ] ve İsti'āre: A' māl-ı [taşhîlün] ⁶⁴ yedincisi teşbih ve (16) isti'āredür.

چو آید اصل هفتم در عبارت

Çünkü a' māl-ı taşhîlī aşıllarınüñ yedinci aşlı (17) 'ibārete geldi.

ورا تشبیه خوان یا استعارت

Aña teşbih ve isti'āre oğu, ya 'nī yedinci (18) teşbih ve isti'āre ismiyle müsemma olandır, ve's-selām ⁶⁵.

باسم ساز حرفی را نشانمند

Bir harfi bir isimle (19) nişanlı eyle.

که باشد حرفرا معنیش مانند

Ki harfuñ ma' nāsı ol ⁶⁶ ismüñ ma' nāsına müşābih (20) ola. Ya 'nī teşbih ve isti'āre ıstılahlarında bir ismi zıkr idüp hurūf-ı hecāden şunuñ (21) gibi bir harfi yā bir nice harfi

⁶³ şin' i: şin İÜ.

⁶⁴ taşhîlün: taşhîfün M1, M2; taşhîfuñ İÜ.

⁶⁵ ve's-selām: İÜ.

⁶⁶ ol: evvel M1.

itmişler. (21) Üslûb-ı ismî iştihâhlarında bir 'adedüñ ismini zıkr idüp mu'âbelesinde vaz' olan harfî (22) irâde itmeden 'ibâretdür. Lâkin ism-i 'adedden ism-i âhira intikâl⁶⁸ olunmamağ şartıyla. Zîrâ ism-i âhira (23) intikâl vâkı' olıcak 'amel-i terâdüfden olmağ lâzım gelir. احمد باسم مثال. Üslûb-ı isminüñ [14a M1] (1) mişâli 'احمد' de vâkı' olan mu'ammâ gibidür.

یکی را کر کنی هم در یکی جا

Eger یکی lafzınıñ [24a İÜ] maḥşûlunuñ maḥallini yine یکی lafzınıñ (2) murâdifi احد lafzında idecek olursan,⁶⁹

شود نقد تو نام آن دلارا

ol احمد ismiyle müsemmâ olan maḥbûbuñ (3) nâmi senüñ naḫduñ olur, ya'nî ḥâşıl ve ma'lûm olur. Hall-i mu'ammâ, mışrâ'-ı evvelüñ evvelinde vâkı' olan (4) یکی lafzınıñ iki yâsı yigirmi ve kâfî daḫı yigirmi olup mecmû'ı kırk olur ve kırk 'adedüñ mu'âbelesinde vaz' olunan (5) harf mîm'dür ve şâncı 'یکی'den terâdüf tarîkiyle murâd احد lafzıdır. Pes احد lafzı kırk 'adedinüñ⁷⁰ medlûlu harf-i mîm'üñ (6) maḥalli olıcak, ya'nî harf-i mîm احد lafzı içine duḫûl idicek احمد olur.

[24b İÜ] Ve a'mâl-ı mu'ammâyiden bunda intikâd⁷¹ ve (7) üslûb-ı ismi ve te'lîf-i [94b M2] imtizâcî 'amelleri vardur, lâkin maḫşûd bi't-temşîl üslûb-ı ismidür ki یکی lafzınıñ üç harfini (8) ḥesâb itmeden ḥâşıl olan kırk 'adedinden üslûb-ı ismî tarîkince harf-i mîm irâde olunmuşdur. Ve üslûb-ı harfî (9) iştihâhlarında bir harfî yâ birkaç harfî zıkr idüp anuñ 'adedin⁷² murâd itmekden 'ibâretdür. Meşelâ دلیر لب diyüp (10) دلیر lafzınıñ harf-i evvelinüñ medlûlu چهار lafzını murâd itmek gibi ve جانان رخ diyüp جانان lafzınıñ (11) harf-i evvelinüñ medlûlu سه lafzını maḫşûd idinmek gibi, ve 'alâ ḥâze'l-kıyâs. صدر باسم مثال. [25a İÜ] Üslûb-ı harfinüñ (12) mişâli صدر isminde vâkı' olan bu mu'ammâ gibidür.

زبونست چشمت در خورشید اکر

Eger senüñ nazarında (13) güneş maḡlûb ve zebûn ise,

چونست که باری ببین مه آن رخ

Bârî ol mehüñ yüzüne nazar eyle ki nicedür. (14) Hall-i mu'ammâdan terâdüf tarîkiyle murâd قمر'dür ve قمر lafzınıñ yüzünden intikâd tarîkiyle murâd kâf'dur ve kâf'dan (15) üslûb-ı harfî tarîkince murâd صد'dur ki ḥisâb-ı cümle tarîkince kâf'üñ 'adedi yüzdür. Pes صد lafzı باری lafzınıñ (16) iki cüz'e taḫlîlinden ḥâşıl olan harf-i ر ile te'lîf-i ittişâlî [95a M2] mürekkeb olıcak صدر olur ve a'mâl-ı mu'ammâyiden (17) bunda [25b İÜ] intikâd ve terâdüf ve taḫlîl ve üslûb-ı harfî ve te'lîf-i ittişâlî 'amelleri vardur ammâ, maḫşûd bi't-temşîl (18) üslûb-ı harfidür ki مرâdını قمر lafzınıñ ruḫı harf-i kâf'dan 'adedi-ki صد

⁶⁸ intikâl: M2

⁶⁹ olursan: olursañ: M1, M2.

⁷⁰ 'adedinüñ: 'adedüñ İÜ.

⁷¹ Derkenar: (En doğrusunun "terâdüf" olduğunu söylerim. Sanki müstensihin kaleminden kaynaklanan hatadır. İlmi derinliğe sahip kişilerce gizli olmadığı gibi.) Ḥākī Abdurrahmân Efendi.

⁷² 'adedin: 'adedinden İÜ.

irâde olunmuşdur. Ve (19) üslûb-ı ihşâyî iştîlâhlarında bir 'aded mu'ayyenün evşâfını zıkr itmek vâsîtasıyla zihnüñ ol⁷³ 'adedinden (20) intikâl idüp mevzû' olan harfî irâde itmekden 'ibâretdür. يوسف باسم مثال. Üslûb-ı ihşâyî mişâli, (21) meşelâ يوسف isminde vâkı' olan bu mu'ammâdaki taşarruf gibidür.

کرفتم نیمه آن لب بدندان

Ol maḥbûbuñ lebinüñ (22) nişfini dişüm ile tıtdum. [26a]

دهانرا از دهانم داشت پنهان

Öyle olıcaḥ maḥbûb kendü aḡzını benüm aḡzumdan (23) pinhân eyledi, ya'nî murâd üzre emmesine koymadı. Hall-i mu'ammâ, لب lafzınıñ lâm ve bâ'sı 'adedde otuz ikidür, [14b M1] (1) otuz ikinüñ nişfi on altınun onundan ي ve altısından vāv irâde olıcaḥ بو lafzı hâşıl olur ve dendândan⁷⁴ (2) teşbîh tarîkiyle murâd sîn'dür ki te'lîf-i ittişâlî tarîkince يو [95b M2] lafzı ile olıcaḥ يوس olur ve dehân-ı evvelden (3) teşbîh tarîkiyle murâd harf-i mîm'dür ve dehân-ı şâniden murâd terâdüf lafz-ı ف'dür. Pes دهانرا از دهان کرد dimek (4) کرد پنهان دهان از دهانرا dimekdür. [26b İÜ] Ya'nî, فم lafzından mîm lafzı işkât olıcaḥ ف bâkî kâlor ki (5) mecmû'ı يوسف olur ve a'mâl-ı mu'ammâyiden bunda intikâd ve terâdüf ve teşbîh ve üslûb-ı ihşâyî ve te'lîf-i (6) ittişâlî ve işkât 'amelleri vardur ammâ murâd olınan ya'nî maḥşûd bi't-temşîl olan üslûb-ı ihşâyîdür ki (7) لب lafz-ı 'adedinüñ nişfi on altınun evvelinüñ mevzû'u olan harf-i ي altısının mevzû'u olan harf-i vāv (8) irâde olunmuşdur. Ve üslûb-ı inhişârî iştîlâhlarında bir 'aded mua'yyende haşr olması meşhûr ve ma'rûf olan ma'dûdı zıkr idüp ol (9) ma'dûduñ 'adedini murâd idünmekden 'ibâretdür. Meşelâ yılıñ [27a İÜ] günleri üçyüz altmış (10) ve hefteleri kırk sekiz ve ayları on ikiye, heftenüñ günleri yediye ve ayuñ günleri otuza ve hefteleri (11) dörde ve günüñ gicenüñ [96a M2] sâ'atleri yigirmi dörde ve farz olan namazlar beşe ve cennetüñ kapıları sekize ve (12) cehennemüñ yediye ve 'anâsır dörde ve gökler yediye ve mevâlid üçe münhasır olduğı gibi, ve 'alâ hâze'l-kıyâs. شمس باسم مثلا. Üslûb-ı inhişârîniñ mişâli شمس isminde vâkı' olan bu mu'ammâdaki taşarruf gibidür.⁷⁵ (14)

رود عمرم بسر بر وجه دلخواه

Göñül murâdı tarîkince ya'nî gereğı gibi benüm 'ömrüm dükenür.

چو رو نیمایدم در سالی آن ماه (15)

Çünkü ol mâh [27b İÜ] bir yıldan baña yüzin göstere. Hall-i mu'ammâ سال'dan üslûb-ı (16) inhişârî tarîkince murâd üç yüz altmışdur ki üç yüzden şîn ve altmışdan sîn murâd olunup (17) شمس hâşıl olur. Ve harf-i mâh'uñ harf-i evveli شمس lafzı içinde te'lîf-i imtizâcî tarîkince görünecek شمس olur (18) ve a'mâl-ı mu'ammâyiden bunda intikâd ve tañşîş ve üslûb-ı inhişârî ve te'lîf-i imtizâcî 'amelleri vardur (19) lâkin murâd ve maḥşûd bi't-temşîl üslûb-ı inhişârîdür ki سال lafzı zıkr olunup yıl üçyüz altmış güne (20) münhasır olduğı i'tibârıyla üç yüz altmışdur. Ve üslûb-ı raḡamî iştîlâhlarında bir 'adedüñ şekli-i raḡamîsine [28a İÜ] (21) işâret ile [96b M2] 'aded-i mezkûruñ ismini veyâ harfini murâd itmekden

⁷³ ol: evvel İÜ.

⁷⁴ dendândan: dendân İÜ, M1.

⁷⁵ gibidür: gibi M1, M2.

'ibâretdür. Meşelâ نكو انكشت دو (22) veyâ نكو انكشت دو (22) diyüp heşt 'adedinüñ şekl-i raqamîsini irâde itmek gibi. Ve yâhüd زا diyüp heft 'adedinüñ (23) şekl-i raqamîsini irâde itmek, ve 'alâ hâze'l-kıyâs. عثمان باسم مثال.

پی نام خود آن خورشید ابرار

Ol [15a M1] (1) hürşîd ebrâr kendü nâminı i'lâm itmekden ötürü,

کشاد از هم دو انكشت نكو نسا

tersine (2) olmuş iki barmağınun uclarını biri birinden ayırdı. Hâll-i mu'ammâ, خورشید'den terâdüf tarîkiyle murâd 'ayn'dur (3) ve 'ayn'dan tesmiye tarîkiyle murâd harf-i 'ayn'dür ve نسا نكو انكشت [28b İÜ] 'dan murâd sekiz 'adedinüñ şekl-i raqamıdır ki (4) bu şekildür ^ ve bu sekiz raqamından terâdüf tarîkiyle murâd عثمان'dur ki 'ayn-ile عثمان ve bu mu'ammâda a'mâl-ı mu'ammâyiden (5) terâdüf ve tesmiye ve üslub-ı raqamî 'amelleri vardır, lâkin murâd şoñrakidür, vellâhu a'lem bi's-şavâb ve ileyhi'l-merci' ve'l-me'âb. (6) **Kinâyet:** A'mâl-ı taşşilînin tokuzuncısı kinâyetdür.

کنایت کامد نهم بقانون

Tokuzuncı kânûn ki kinâyet (7) ismiyle müsemmadur.

رسید اعمال تحصیلی بغایت

[97a M2] A'mâl-ı taşşilî nihâyetine irişdi, ve's-selâm⁷⁶.

بود آن این که لفظی را نشانه

کنی بی این اصول هشتکانه

(8) Ol kinâyet iştilâhlarında budur ki bu yukarıda mezkûr [29a İÜ] olan 'amellerün (9) dahline nişâne eylesin. Ma'lûm olsun ki Mollâ Câmî'nün -kaddesellâhu sirrahu- kinâyet 'ameline iki mişâl (10) getürdüğü 'amel-i kinâyetün iki kısım olduğına işâret içündür ammâ, bu iki kısmın mu'ayyen isimleri yokdur. (11) Kısım-ı evvel iştilâhlarında bir lafzı zikr idüp anuñ ma'nâ-yı mevzû'lası vâsıtasıyla lafz-ı âhîr murâd idinmekden (12) 'ibâretdür ki ol lafz-ı mezkûr ol lafz-ı murâda için vaz' olunmuş ola. هاشم باسم مثال. Kinâyetün (13) kısım-ı evvelinün mişâli هاشم isminde vâkı' olduğu gibidür.

نماطرف مهت ای شوخ دلیر

Ey şüh dilber, (14) güzellikte aya beñzer yüzünün⁷⁷ tarafını göster.

درا از پای کو روشنتر اختر

[29b İÜ] Öyle olıcağ rûşen-reg (15) yıldız di ki ayakdan gel. Hâll-i⁷⁸ mu'ammâ, مه lafzından murâd be-tarîki't-tanşîş lafz-ı me'dür. Pes, مه lafzı ki karîne-i (16) isimle âhîrki harfini göstere ki hâ-ı mektûbidür. • tesmiye tarîkiyle [97b M2] murâd melfûzîdür ki hâ'dür. روشن (17) mefhûm mulâhazasıyla hâşıl olan lafz-ı şems ayakı düşecek ya'nî sîn isķâğ olıcağ (18) şm lafzı qalır ki hâ ile هاشم olur ve a'mâl-ı mu'ammâyiden bunda

⁷⁶ ve's-selâm: İÜ.

⁷⁷ yüzünün: yüzün İÜ.

⁷⁸ Hâll: -İÜ.

intikâd ve tañşîş ve tesmiye ve kināye ve işkât (19) 'amelleri vardır, lâkin maqşûd bi't-temşîl kināyedür ki اختر روشنتر zikr olunup ma'nā-yı mevzû'lası vāşîtasıyla (20) شمس lafzı murād olunmuşdur. [30a İÜ] Ve 'amel-i kināyenüñ kısm-ı şānîsi mülāhazasıyla⁷⁹ bir 'ibāretüñ zikrinden 'aql-ı müstaķimüñ bir (21) lafza intikālinden 'ibāretdür. نور باسم مثال. Kināyenüñ kısm-ı şānîsinüñ mişāli نور isminde vāķı' olan (22) bu mu'ammā gibidür.

بود نامت زبانا مایه سور

Ey cānān, senüñ adınıñ zikri göñlümüze dilimüze şenlik (23) sermāyesidür, ya'nî küşāde olmasına sebebdür.

مکرر کفتمش نور علی نور

Öyle olıcaķ senüñ nāmınıñ zikrini [15b M1] (1) mükerrer eylemekligüm nūrun 'alā nūrdur. Hall-i mu'ammā مکرر کفتمش 'ibāretinüñ zikrinden 'aql-ı mu'ammā نور ismi olduğına bilā-şek (2) ve lā-şübhe intikāl ider, zîrā bu beyitte mükerrer vāķı' olan lafz 'نور'dur.

A 'māl-ı tekmiḻ

[30b İÜ] A 'māl-ı mu'ammāyîniñ (3) üçüncü kısmı [98a M2] a 'māl-ı tekmiḻdür.

چو شد اعمال تحصیلی مکمل

Çünkü a 'māl-ı taḫşîlî tamām oldı.

بتکمیلی کنم انرا مذیل

(4) A 'māl-ı tekmiḻinüñ aqsāmını beyān itmekle anı ya'nî a 'māl-ı taḫşîlîyi müzeyyel eyleyem, ya'nî a 'māl-ı taḫşîlîniñ (5) zeylinde a 'māl-ı tekmiḻiyi beyān idem.

بود اعمال تکمیلی سه اسلوب

A 'māl-ı tekmiḻ üç kışımudur. (6)

که شرح يك بيك امریست مطلوب

Ki a 'māl-ı tekmiḻinüñ üç kışımını birer birer ya'nî⁸⁰ başka başka (7) şerḫ eylemek bir emri maḫlûbdur, ya'nî gerekli maşlahatdur. Te'lîf: A 'māl-ı tekmiḻinüñ evvelki kısmı te'lîfdür. (8)

اجزاست جمع کو دان تألیف یکی

که حاصل کشت هر يك از دیگر جاست⁸¹

[31a] (9) علی باسم مثال

بود چشمت بلای جانم ای دوست

دوست⁸² ای نتوانم بلا این خلاص

⁷⁹ mülāhazasıyla: mülāhaza M2.

⁸⁰ ya'nî: M2.

⁸¹ Birini te'lif bil ki her biri farklı yerden elde edilen parçaları toplamaktır.

⁸² Ey dost! Gözün canımın belası olur. Ey dost! Bu beladan kurtulmaya gücüm yetmez.

'Ayndur. 'Aynuñ (10) bir ma'nāsı göz olduğu mülâhazısıyla ve 'ayndan murād tesmiye tarikiyle 'ayn-ı mektübîdür ki harf-i ع'dür, pes (11) harf-ı لا, ع lafzı ile olıcak علا ismi hâşıl olur ve a'māl-ı mu'ammāyiden bunda⁸³ tenşis ve tesmiye ve terādūf (12) ve te'lîf-i ittisālî 'amelleri vardır. Lâkin maqşūd bi't-temsîl [98b M2] 'amel-i te'lîfdür ki لا lafzı harf-i ع⁸⁴ ile terkîb ve te'lîf (13) olmuştur. Harf-i bâ vâsıtasıyla. Ve te'lîf-i imtizâcî iştilâhlarında ba'zı harflerüñ ba'zısınıñ içine (14) girmekten 'ibâretdür⁸⁵. همام باسم مثال. Te'lîf-i [31b İÜ] imtizâcînüñ mişâli, meşelâ همام isminde vâkı' olan bu mu'ammâ (15) gibidür.

پدر مه بود مادر هم ترا لیک

Ey maḥbûb, senüñ babañ ve anañ⁸⁶ daḥı leṭâfetde mâha müşâbih (16) idi.

نك پدر نی باشد تو چون مادر نه

Sencileyin ne babañ ve ne anañ⁸⁷ güzeldür, ya'nî birisi senüñ (17) gibi laṭîf degüldür. Hall-i mu'ammâ, مادر lafzı iki cüz'e taḥlîl olup cüz'-i evvelüñ lafzı ve cüz'-i şânîñüñ (18) ma'nāsı murād olur. Pes lafz-ı مادر hem ya'nî هم lafzınıñ içine te'lîf-i imtizâcî tarikince gire (19) همام ismi hâşıl olur ve a'māl-ı mu'ammāyiden bunda taḥlîl ve tanşis ve te'lîf-i imtizâcî vardır, lâkin murād te'lîf-i [32a İÜ] (20) imtizâcîdür ya'nî ما lafzınıñ هم lafzına ya'nî hâ ile mîm mâbeynine girmesidür. İşkât: (21)

هست آن و تخلیصت و اسقاط دوم

A'māl-ı tekmlîñün ikincisi 'amel-i işkât ve taḥlîsdür (22) ve ol işkât

ز چیزی کان نباشد داشتن دست

[99a M2] Maqşūd olan isme gerek olmayan harflerden el (23) kaldırmak, ya'nî işkât itmekdür. Ya'nî işkât iştilâhlarında nazımda mezkûr olan maddeden bir pâreyi [16a M1] (1) düşürmekden 'ibâretdür. علی باسم مثال. İşkâtuñ mişâli bu isimde vâkı' olan mu'ammâ gibidür. (2)

بمهرت بیدلی زاغبار صافست

Ağyardan şâfî bir 'âşık senüñ muḥabbetine⁸⁸ muḥayyeddür. (3)

خلافت از در میان دست شست که

Ki anlara muḥâlefetden [32b İÜ] ortada el yumuşdur. Hall-i mu'ammâ, (4) مهر'den terādūf tarikiyle 'ayndur ve 'ayndan murād tesmiye tarikiyle harf-i ع ve بیدلی'den murād tanşis (5) tarikiyle lafzîdür⁸⁹. Pes بیدلی lafzı harf-i 'ayn ile te'lîf-i ittisālî kâ'idesince te'lîf olıcak (6) عیدلی hâşıl olur ve mişrâ'-ı şânîñüñ âḥirinde olan خلاف lafzınıñ bir ma'nāsı söğüt (7) olmak i'tibâriyle, pes عیدلی 'ibâretinüñ üzresinde vâkı' olan بید lafzı işkât olıcak

⁸³ bunda: -M2.

⁸⁴ ع: 'ayn İÜ.

⁸⁵ girmekten 'ibâretdür: girmekdür İÜ.

⁸⁶ babañ ve anañ: baban ve anan İÜ.

⁸⁷ babañ ve ne anañ: baban ve anan İÜ.

⁸⁸ muḥabbetine: muḥabbetüñe M1, M2.

⁸⁹ lafzîdür: lafzîdür İÜ.

(8) *vāsıtasıyla* *علی* ismi kalur. Bunda a' māl-ı mu'ammāyiden terādūf ve tesmiye ve tañşış ve (9) te' lîf-i ittişālî ve iskāt 'amelleri vardır lâkin maqşūd bi't-temsîl [33a İÜ] iskâtdür, ya' nî [99b M2] *دست شست* (10) *در میان* arasında olan ma' nîdür. **Kalb:**

سوم قلبست آن در نظم و ترکیب

(11) A' māl-ı tekmlîlînüñ üçüncisi 'amel-i kabdur ve ol nazım ve terkîbde

عبارت باشد از تغییر ترتیب

(12) Tertîbi bozmağdan 'ibâretdür. Ya' nî kalb iştilâhlarında nazımda vâkı' olan kelimelerüñ birisinüñ (13) ve yâhüd ziyâdesinüñ tertîb hurûfını tağyîr itmekden 'ibâretdür ve Mollâ Câmî'nüñ -kâdresellâhu sirrahu-, (14) 'amel-i kalbe üç mişâl getürdüğü 'amel-i kalb üç vechle mutaşavver olduğına binâendür ki birine kalb-i kül (15) ve birine kalb-i ba'z ve birine kalb-i küllî dirler. Kalb-i kül, iştilâhlarında nazımda vâkı' olan [33b İÜ] kelimelerüñ (16) bir kelimesinüñ veyâ birkaç kelimesinüñ 'ale't-tertib cümle hurûfını tebdîl eylemekden 'ibâretdür. مثال (17) *تاج باسم*. Kalb-i küllüñ mişâli *تاج* isminde vâkı' olan bu mu'ammâ gibidür.

دل کز هر دو عالم جات کشتست

(18) Benüm gönlüm ki her iki 'âlemden fâriğ olup saña mağal ve mekân olmışdur.

کشتست شیدات تو نام شنیده

(19) Senüñ nâminı işidüp [100a M2] *dīvāneñ* olmışdur. Hall-i mu'ammâ, *جات* lafzı kalb-i kül olıcak, ya' nî cümle hurûfleri (20) 'ale't-tertib dönecek *تاج* olur. A' māl-ı mu'ammāyiden bunda tañşış ile kalb-i kül 'amelleri vardır ki (21) maqşūd bi't-temsîl kalb-i küldür, ya' nî *جات* lafzınuñ maqlûbidür. Ve kalb-i ba'z, [34a İÜ] iştilâhlarında nazımda (22) vâkı' olan kelimenüñ ba'zı harflerinüñ tertîbini bozmağdan 'ibâretdür. (23) *عمر باسم* مثال.

ریشان سینه از خود حال میوشان

Kendü hâlünü mecrûh gönüllü 'âşıklardan gizleme. [17a M1] (1)

پریشان آید مرغ دانه از دور که

Zîrâ kuş cinsi tuzağ yanuñdan irâk olıcak ziyâde perişân olur. (2) Ya' nî kuş cinsi nafağasından irâk olduğu hâlde perişân ve bî-ğarâr olduğu gibi 'âşık-ı miskînler dahı (3) ağ yüzünde siyâh hâlünü görmemekden perişân olur. Pes ma'kul olan oldur ki bir nice miskinlerüñ gönüllerin (4) perişân itmekden tevbe ve istiğfâr idüp her zamân bî-çârelere [34b İÜ] mulâtafet yüzün gösterüp gönüllerin mümkün (5) olduğu miqdârı ri'âyet idesin. Hall-i mu'ammâ, *مرغ* lafzından murâd tañşış tarîkiyle [100b M2] lafz-ı *مرغ*'dur ve dânededen murâd (6) teşbîh ve isti'âre tarîkiyle noktadur ve perişândan terādūf tarîkiyle kalbdur. Pes *مرغ* lafzı noktadan (7) irâğ olup perişân olıcak ya' nî 'ayn mîm üzerine muqaddem mülâhaza olıcak *عمر* olur. Bunda a' māl-ı mu'ammāyiden (8) tañşış ve teşbih ve isti'âre ve iskāt ve kalb-ı ba'z 'amelleri vardır, lâkin maqşūd bi't-temsîl kalbdur. Ve kalb-i küllî (9) iştilâhlarında iki cüz'den mürekkeb bir kelimeyi ve yâhüd iki kelimeyi ve yâhüd ziyâdeyi taqdîm [35a İÜ] ve te' hîr eylemekden (10) 'ibâretdür. ya' nî iki müstağil

cüz' den mürekkebe olan kelimenün cüz'-i evvelini ve cüz'-i şānīsini taqdīm itmekdür. مثال (11) هر مز باسم. Ḳalb-i küllīnün mişāli هر مز isminde vāḳı' olan bu mu'ammā gibidür.

زمهر نام مطرب شد هویدا⁹⁰

(12) Sāzendenün adı tāziyāndan āşikāre oldı.

ولی بروض اندک زیر و بالا

Lākin az vaż' üzere (13) 'aksine oldı. Ḥall-i mu'ammā, مزهر lafzı ki madde-i isimdür, zīr u bālā olıcaḳ, ya'nī cüz'-i şānīsı ki هر lafzıdır (14) cüz'-i evvel üzere muḳaddem i'tibār olıcaḳ هر مز olur. Bunda a'māl-ı mu'ammāyiden tañşış ve ḳalb-i küllī 'amelleri vardur, (15) lākin maḳşūd bi't-temşīl ḳalb-i [35b İÜ] küllīdür.

Tārīḥ-i kitāb

Bu üç beyit bu kitābuñ tārīḥi beyānındadır, ya'nī (16) hicret-i nebeviyyenün [101a M2] kaçınıcı senesinde Allāh'ın 'avnıyla tamām olduğunun beyānındadır.

کرامی⁹¹ در زهی بنامیزد

(17) Bārekallāh ne 'aceb hürmetlü ve maḳbül incidür.

جامی کلک نوك الماس سفت كه

Cāmī -ḳaddesellāhu sirrahu- (18) ḳalemi ucunuñ elmās tāşına müşābih olan ḳalemün ucu ki deldi, ya'nī Cāmī'nün elmāsa beñzer (19) ḳaleminün ucu deldüğü incü ne maḳbül incidür. Bunda ḳalemün ucunu elmās tāşına teşbīh ider ve ḳalemün yazduğunu (20) inciye teşbīh ider. Pes ma'nā-yı beyit böyle olur: Cāmī'nün ḳalemi yazduğı söz ne laḳif ve ğarrā ve ne şerīf (21) ve a'lā

[36a İÜ] sözlerdür.

توبیخ جای آمد قدسی فیض چو

Çünkü Cāmī'nün sözleri feyż-i ḳudsīdür, ya'nī Feyyāz-ı ezeliñ feyziyle ḥāşıl olmuşdur.

تاریخ فیض کنندش کر نباشد

(22) Eger anuñ tārīḥini feyż eylerlerse tevbīḥ ve ta'yīb yeri degüldür. Ya'nī kimseye 'ayb itmesün bunuñ tārīḥini feyż (23) itdügümüze. Ma'lüm olsun ki bu kitābuñ tārīḥi mışrā'-ı şānīde vāḳı' olan lafz-ı فیض'den çıkar, ancak [17a M1] (1) ebced ḥisābınun cümel-i şağırī ḥisābınca ki فیض lafzınınuñ fā'sı cümel-i şağırī ḥisābınca 'adedde seksendür [101b M2] (2) ve yā'sı ondur ki seksene zam olıcaḳ mecmū'ı toḳsan 'aded olur ve zā'dı sekizyüzdür. Pes ma'lüm (3) oldı ki bu kitāb hicret-i nebeviyyenün [36b İÜ] sekiz yüz toḳsan yılında taşnif olunmuşdur. İmdi Ḥaḳ sübhānehü ve te'alā (4) bu risāleyi bu hāle ırgürmesine bā'is

⁹⁰ Derkenar: به مطرب الذى العود: ولمزهر. 'Ud ki sâz kısmındandır berbat manasına (Vankulu).

⁹¹ Derkenâr: بنامیزد lafz-ı basit ya'nī müfreddür, mürekkebe degül. Allah yavuz gözden şaḳlasın maḳāmında müsta'meldür, edat-ı taḥsin degüldür. Ḥāşılı 'benamیزd'den muḥaffef olup barekellāh ma'nāsına degüldür, zirā taḥsīn ifāde eylese bir edat-ı taḥsīn ile daḥı cem' olmazdı. Zihī, bunda taḥsīn ifāde ider. Şāriḥ merḥūm ḥaḫā itmişdür, 'afallāhu 'annī ve 'anhu. Ḥācibī.

olanuñ murādât-ı dünyeviyye ve maqşûdât-ı uhreviyyesini āsân-ı (5) vech-ile müyesser idüp kendüzünüñ dīdâr-ı şerīfi ve münīfi ile muğtenim kılup Ḥabīb-i ekrem şefa'atine lâyıķ (6) ve cinānuñ 'Adn ismiyle müsem mā olan cennete⁹² müstaḥaķ kıla vire. Āmīn, yā mūcībe da'veti'l-muẓtarrīn⁹³. (7)

بتشريف قبول ارزنده بادا

Bu kitābum ḳabūl libāsı ile ḳīmetlü ve maḳbūl olsun. (8)

بادا فرخنده كرم ارباب بر

Kerem şāhiblerine ḳutlu olsun.

Temme bi-'avnillāhi ve tevfiķih, (9) fī-medreseti Fethiyye min medārisi 'Ayıntāb el-müsteṭāb, 'ammera kātib Rabbū'l-erbāb, āmīn. Fī-seneti ١١٦٦.

SONUÇ

Divan edebiyatı türlerinden biri olan muammâ hakkında Türkçe eser kaleme alan yazarlardan biri de Gelibolulu Sürûrî'dir. Bu çalışmada Sürûrî'nin Molla Câmî'den şerh ettiği muammâ eserleri tespit edilmeye çalışılmış ve neticede Sürûrî'nin Mollâ Câmî'ye ait iki farklı eseri şerh ettiği ortaya çıkmıştır. Bunlar *Hilye-i Hulel* ve *Şerh-i Manzûme-i Muammâ* eserleridir.

Bu çalışmada inceleme konusu edilen Sürûrî'nin *Şerh-i Manzûme-i Muammâ* eseri, Molla Câmî'ye ait 67 beyitlik küçük bir risalenin Türkçe tercüme ve şerhinden oluşmaktadır. Kütüphanelerde bu şerhe ait üç yazma nüshası tespit edilebilmiştir. Muammâ türünün tanımı, çeşitleri ve örnek şerhlerinin ele alındığı eser, XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinin dil hususiyetlerini taşır.

Şârih, öncelikle Farsça metnindeki beyitlerin tercümesini vererek ele alınan her bir muammâ türünün tarifini yapar. Ayrıca ele alınan türün anlaşılması için yeri geldikçe gerekli bilgi ve kabulleri de okuyucuyla paylaşan şârih, devamında örnek isim/isimlerin yer aldığı beyitleri tercüme eder ve ilgili muammanın çözümü yapar.

Eserde muammâ türü tahsîlî, tekmîlî ve teshîlî şeklinde üç kısma ayrılarak ele alınır. İlk teshîlî amel işlenir. Teshîlî amel intikād, tahlîl, terkîb ve tebdîl şeklinde dört çeşittir. Tahsîlî amel ise tahsîs-tansîs, tesmiye, telmîh, terādûf, iştirāk, tashîf, teşbih, hisâbî ve kinâyet olmak üzere dokuz kısma ayrılır. Bunlardan tashîf, tashîf-i vaz'î ve tashîf-i ca'li şeklinde ikiye ayrılır. Yine hisâbî amel üslûb-ı ismî, üslûb-ı harfî, üslûb-ı ihsâyî, üslûb-ı inhisârî ve üslûb-ı rakamî olmak üzere beş çeşidi vardır. Kinâyet ameli ise iki kısma ayrılmakta olup bunların herhangi özel bir adı yoktur.

Tekmîlî amel ise telîf, iskât-tahlîs ve kalb olamk üzere üç kısımdır. Telîf ameli telîf-i ittisâlî ve telîf-i imtizâcî şeklinde ikiye, kalb ameli ise kalb-i kül, kalb-i ba'z ve kalb-i küllî şeklinde üçe ayrılır. "Tārîḥ-i kitāb" başlığı altında Câmî'nin eserinin yazılış tarihinin 890/1485 olduğunu belirten beyit ve dua beytinin şerhi ile eser sona erer.

⁹² cennete: cennetine M2.

⁹³ yā mūcībe da'veti'l-muẓtarrīn: -İÜ.

Bu çalışmanın muammâ türüne ilgi duyanlar ile edebiyat araştırmacıları için bir kaynak olacağı ve bu alana da katkı sağlayacağı ümidindeyiz.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ö. (2023). Kıralızâde Alî Çelebi'nin muammeyâtı. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. M. A. Yekta Saraç C. 1* (Kaçar, M., Yazar, S., Arslan Ö., vd., Ed.). İstanbul: DBY Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2000). *Türk edebiyatında muammâ*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Durmuş, İ. (2020). Muammâ. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 319-320), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Elbir, B. (2009). Türk edebiyatında mu'ammâ ve Surûrî'nin bir mu'ammâ şerhi. *Turkish Studies*, vol. 4, no. 6, pp. 82-94.
- Güleç, İ. (2010). Sürûrî, Muslihuddin Mustafa. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 170-172), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güleç, İ. (2001). Gelibolulu Muslihuddin Sürûrî, hayatı, kişiliği, eserleri ve Bahrû'l-ma'arif isimli eseri. *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 211-236.
- Kaçar, M. (2021). Mollâ Câmî'nin manzûme-i muammâ'sına Salâhaddîn-i Uşşâkî tarafından yapılan şerh. *Esengü Bitig: Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (Karaayak, T. ve Uzunkaya, U., Ed.). İstanbul: DBY Yayınları.
- Kaçar, M., Karşlı, İ. ve Akdağ, A. (2020). *Tercüme-i hizânetü'l-edeb: izahlı ve örnekli belagat terimleri sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Okumuş, Ö. (1993). Câmî, Abdurrahman. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 94-99), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öntürk, Tolga (2019). *Sürûrî'nin şerh-i muammeyât-ı Mîr Hüseyin adlı eseri (inceleme-tenkitli metin)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Öntürk, T. (2021). Gelibolulu Sürûrî şerh-i risâle-i muammâ-yı Alî Ker. İstanbul: DBY Yayınları.
- Öntürk, T. (2022a). Şerh-i mu'ammâyât-ı Câmî (Sürûrî). *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/serh-i-mu-ammayati-cami-sururi> (Erişim Tarihi: 27.12.2023).
- Öntürk, T. (2022b). Behiştî Ramazan'ın Mollâ Câmî'nin muammâ-i sagîr risalesine yazdığı şerh: şerh-i manzûme-i mu'ammâ. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29, 247-267.
- Saraç, M. A. Y. (2020). Muammâ. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 320-321), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Saraç, M. A. Y. (1995). Emrî, Emrullah. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 164), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sürûrî, Muslihuddîn Mustafa b. Şa'bân Gelibolulu. *Şerh-i risâle-i muammâ-yı Alî Ker.* Milli Ktp. 06 Mil Yz A 8274/3.
- Turgut, K. (2013). Abdurrahman Câmî, düşünce ve eserlerinin Türk edebiyatına etkisi. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Vankulu Mehmed Efendi. *Vankulu lügati*. kamus.yek.gov.tr.
- Yazar, S. (2011). Anadolu sahası klasik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , İstanbul.

THE COMMENTARY ON POETIC ENIGMA BY GELIBOLULU SÜRÛRÎ

ABSTRACT

This article focuses on the literary genre of muamma, which originated in Arabic literature and later saw the establishment of its rules and the presentation of exemplary works in Persian literature. In Turkish literature, not only did poets engage in composing muamma, but there were also poets who translated and commented on Persian works in this field. Gelibolulu Sürûrî, one such poet, translated and annotated Mollâ Câmî's works, "Hilye-i Hulel" and "Manzûme-i Muamma," shedding light on muamma examples in Turkish.

The introduction of the study provides basic information about the muamma genre. The analysis section briefly introduces Mollâ Câmî's work "Manzûme-i Muamma" and provides information about Sürûrî's connection to "Şerh-i Manzûme-i Muamma." Additionally, insights into the form and content of the scrutinized commentary are presented, along with a summary and a presentation of manuscript details. The final section of the study includes the comparative transcriptional text of the commentary based on three handwritten copies of the work.

"Şerh-i Manzûme-i Muamma" is a Turkish commentary on a 66-couplet poetic treatise by Molla Câmî. This small versified treatise has also been commented on by Behiştî Ramazan Efendi (d. 1571) and Abdullah Selâhaddîn Uşşakî (d. 1873). In this study, Sürûrî's commentary on this small poetic treatise is examined. The commentary divides the muamma genre into three parts: instructional (tahsîlî), complementary (tekmîlî), and amplifying (teshîlî). The instructional part encompasses four sections: intikâd (reproach), tahlîl (analysis), terkîb (composition), and tebdîl (alteration). The complementary part involves three aspects: telif (composition), iskât-tahlis (abrogation-exemption), and kalb (rejection). Each type is defined first, followed by essential information for understanding, and then examples are analyzed.

Keywords: Muammâ, commentary of muammâ, Gelibolulu Sürûrî, Molla Câmî.